

3123

616.9

7-71

2010

12 0 02

179

ՏՐ. Կ. Մ. ՊՐԱԿՏԻԿԱՆ

Հ Ի Ի Շ Ա. Խ Տ Ը

Փողոցը մի՛ բնեւ. դրացիդ բերնին մէջ
բճած կ'ըլլաս:

*
*
*

Յամբընքաց հիւանդաբիւհներու շար-
քին մէջ հիւժախտը է՛ն բուժելի հիւան-
դաբիւհն է:

*
*
*

Հիւժախտաւորին դեղատանն ի՛ր խոհա-
նոցն է:

616.9

9-71

Մ Ա Ր Ջ Ո Ւ Ա Ն
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐՍՈ ԵՒ ՍՐԱՊԵԱՆ
1913

Handwritten signature

ՀԻԻԾԱԽՏԸ

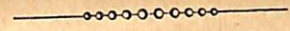
616.9

7-71

ՏՐ. Կ. Մ. ՊԻՒԼՊԻՒԼԵԱՆ

ՀԻՒԾԱԽՏԸ

Փողոցը մի՛ բնեւ. դրացիկը բերեց մէջ
 քիւտ կ'ըլլաս:

*
 **

Յամբընքաց հիւանդաբիւններու օտ-
 բին մէջ հիւժախտը է՛ն բուժելի հիւան-
 դաբիւնն է:

*
 **

Հիւժախտորից զեղտաւանն իր խոտա-
 նոցն է:

Մ Ա Ր Զ Ո Ւ Ա Ն
 ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐՍՈ ԵՒ ՍՐԱՊԵԱՆ
 1913

206

Այս առաջին աշխատասիրութիւնս կը ձօնեմ
Յիշատակին հօրս՝

ՄԱՐՏԻՐՈՍ Ն. ՊԻՒՂՊԻՒԼԵԱՆԻ,
որ արհեսաւորի համեստ վիճակովն այնչափ նախանձա-
խնդիր գնուեցաւ իր զաւակաց դաստիարակութեանը:

Կը ձօնեմ հօրեղբօրս՝

ՅՈՂՂԱՆՆԷՍ Ն. ՊԻՒՂՊԻՒԼԵԱՆԻ
որ հօրս մահուանէն վերջ՝ քէ՛ նիւթապէս եւ քէ՛ բարոյա-
պէս այնչափ հոգածու գնուեցաւ դաստիարակութեանս
ու արուեստիս կատարելագործման:

Կը ձօնեմ եղբայրիս՝

ՄՀՏ. ՄԻՀՐԱՆ ՄԱՀԼԷՊՃԵԱՆԻ
որով՝ դպրոցական երջաններու միջոցին ցուցուցած բա-
րոյական օգնութեան, միշտ երախտապարտ եմ:

ՏՐ. Կ. Մ. ՊԻՒԼՊԻՒԼԵԱՆ

46471-տն

3/5/6-64

ՏԵՏՐԱԿԻ ՆՄԱՏԱԿԸ

Հի-ժ-ա-ի-տ-ի դ-է-ճ-դ-ւ-ժ-դ-յ-ւ-ր-ը
Տ-ւ-ր-դ-ի-ն-Ֆ-է-ա-ն հ-ա-մ-ար ե-ղ-ւ-ժ է-ն ճ-է-ժ
Ճ-ա-ւ-յ-ո-ւ-թ-ի-ւ-ն է :

Բժշկութիւնը թեւ հաւաստով ծնած, նախապաշարուն-
կերով սնած, ու դարերու ընթացքին անորոշ ուղղութիւնով
յառաջացած, բայց մի քանի սասնեալ սարիւնքի ի վեր գի-
տական ճշգրիտ իրողութիւններու վրայ յենած՝ յեղաշրջուեցաւ
ու բարձրացաւ արհեստի կարգէն գիտութեան սասնանին։

Ներկայի բժշկը չպիտի գոհանայ իր դար մ'առաջուան
պաշտօնակցին նման ցարակցական նայումքներով, յուսառ
խօսքերով ու մտղբակներով միւրաբեր իր հիւանդը, ու
մեղմացնէր ցարերն իրենց յասուկ դեղերով, այլ պարսակա-
նութիւն կը զգայ ճանցեալ հիւանդութեան պատճառները,
կերպն ու հանգամանքը, հիւանդին գործարանական դրու-
թեան վիճակը, ֆիզիքական կարողութիւնն ու համեմատու-
թիւնը հիւանդութեան սասկոթեան սասնանին հետ։

Հիւանդութեան պարագային եղած այս կարգ մը «ին-
չո՞ւ»ներուն շնորհիւ ու ֆիւլիպանութեան, բնագիտութեան
օժանդակութեամբ եր ու այսօր բժշկութիւնն ունեցաւ իր
գիտական իրողութիւնները։

Աստուածաբանութիւն, օրհնագիտութիւն ու բժշկութիւն՝
մարդկութեան հոգեկան, նիւթական ու ֆիզիքական բարե-
բաւութեանը ծառայող երրորդութիւնն եղած են։

Աստուածաբանութիւնն հաւաստի խնդիր մ'է ու պիտի
ըլլայ միշտ։ Օրհնագիտութիւնն անցեալ կեանքի ու փորձառու-

քիւններու վրայ նիւնուած գործառնութեան կարգ մ'օրեկներէ կը բաղխուայ, որ հաւասարութիւնն ու սրբարութիւնը նպաստի ունի: Իսկ բժշկութիւնը, քեզ անցեալին մէջ ֆիզիքական ցաւերու ծառայող պարզ արհեստ մ'էր, բայց այսօր շայն ասպարեզներ ունի իր առջեւ ու մեծ կարեւորութիւն:

Անուրանալի նշանաբանն մ'է քե հաւաստք մեծ մասաւր ֆիզիքական տրանսպորտիւններէ կախում ունի. քե կարգ մը ռաւագործութիւններու, բարոյական ինկաժութիւններու իսկական պատճառները ժառանգականութեան մէջ պէտք է փնտնել:

Մարդկութեան նիւթական բարեբանութիւնը միայն օրեկներէ կախում չունի այդքաւ, քանի որ հաւանաւորակներ հազարաւոր գոնեանով աւերակ կը դարձնեն քաղաքներ ու կը ջլատեն երկրի մը վաճառականութիւնը:

Այսպիսի պարագաներու մէջ, բժշկութեան փոխանցիկ հիւանդութիւններու գիտական իրողութիւնն ու հակակէսման միջոցները, կրնան այսպիսի մեծ աղէտներ վիժեցնելով ժողովրդի բարեբանութեանը ծառայել օրեկնի չափով եւ կամ ա՛յ աւելի:

Բժշկութեան այս կենսական բարեշրջութիւնն իր հետ շատ մը պարտականութիւններ բերոււ այն ասպարեզն ընդգրկողներուն: Անցեալին մէջ բժշկութեան նշանաբանն էր. «Միշտ մխիթարել, շատ անգամներ ցաւերը թեթեւցնել եւ երբեմն բժշկել»: Բայց ներկային համար ստիպուեցաւ իր նշանաբանը փոխել. «Բողոք կարողութեամբդ աշխատէ հիւանդդ դարմանելու, բայց ամեն ճիգ քափէ առողջն առողջ պահելու»:

Եթէ ոչ բողոքին, գոնէ շատ մը կարեւոր սարսիտիտի հիւանդութիւններու սկզբնապատճառներն ու փոխանցման կերպերը ծանօթ ըլլալով՝ բժշկութիւնն այսօր կարող է կարգ մը գիտական միջոցներով սահմանափակել ու չեզոքացնել հաւանաւորակները:

Հիւժախտք՝ սարսիտիտի հիւանդութիւններուն է՛ն վրասնագաւորը, հաւանաւորակներու է՛ն ստիպալին ու մարդկութեան վրայ ծանրացող աղէտներուն է՛ն ծանրն ըլլալով՝ մարդկութեան կուրծքին սակ միացող այս աղէտալի ախտին դէմ բժշկութիւնը մեծ դեր մ'ունի կատարելու ու պարտականութեամբ շեղուն ծառայութիւն մը մասնացանելու:

Արուեստի կատարելագործման համար Բարից, Լոնսոնն ու Պրուքսը անցուցած ժամանակաւիջոցիս տեսայ քե կառավարութիւններ ջերմ հոգածութեամբ մեծ գումարներ կը յատկացնեն պատերազմելու համար հիւժախտքի՝ թշուախներու է՛ն ստիպալին դէմ: Բարեգործական ընկերակցութիւններ՝ ք'է ֆիզիքական եւ ք'է բարոյական ամեն միջոց կը գործածեն պայքարելու համար՝ մանաւանդ թշուառ դասակարգին վրայ ծանրացող այս աղէտին դէմ. Բժշկական կաճառներ ամեն ճիգ կը քափեն՝ գիտութեան ընծայած առողջապահիկ միջոցները գործածել ժողովրդեան է՛ն մեծ ցաւին դէմ: Իսկ անհամար են անհաստիական ձեռնարկներ. բարեբան հարուստներ՝ իրենց նիւթական կարեւոր նուիրատրութիւններով, բժիշկներ՝ իրենց հրատարակութիւններով, տեսչակներով, ստիպեցնելու համար ժողովրդին, հիւժախտքի է՛ն միջոցներով փոխանցուիչն ու է՛նց կերպ նախագաւորութիւններ պէտք է դրած ըլլալը:

Մեր երկիրն իր սղիտութեամբ, իր թշուառութեամբ ու իր ճակատագրային նախապաշարումներով, ախտի այս ծանր բեռին սակ ձգելու է՛ն ծանր տուրք կը վճարէ հիւժախտքին: Բայց կառավարութիւնն ինչ ինչ պատճառներով չի ցուցներ այն հայրական հոգածութիւնը ժողովրդի այս դժբախտութեան դէմ: Բարեգործական ընկերութիւններ՝ հաշմանդաններու, ծերունի անկեալներու ցաւերը մեղմացնելով է՛ն որ կը բառականապէս շատ անգամ, մոռուելով հիւժո՞ղ երիտասարդութիւնն՝ երկրին ապագայ ոյսերը: Բրժշկական կաճառներու՝ գիտութեան ընծայած օգտաշատ ու

շինիչ սկզբունքներու ժողովուրդին բարեշառութեանը համար գործածելու զիսակցութիւնը, հանրութեան հանդէպ ցուցուցած անսարքերութեան աստիճանով է՝ որ կը չափուի: Իսկ բարեւար հարուստներ (որոնք կա՛մ դրամը չունին եւ կա՛մ զգացունը) դժբախտաբար չունին:

Ուրեմն բժշկին կը մնայ իր անհասական ջանքերով բերել իր յուման մարդասիրական այս մեծ գործին, որ իր պարսականութիւնն է, ու պարսականութիւններու էն նուիրականը:

Այս նպատակով է որ գրել ուզեցի սոյն տեսակը (*), որ հեղինակութիւն մ'ըզայտու ո՛չ յաւակնոտութիւնն ունի եւ ո՛չ աչ իրաւունքը, այլ բժշկութեան եւ իր հեղինակներուն ստոյգեցուցած օգտաշատ իրողութիւններն ու ստողջարար սկզբունքները ժողովուրդին ծանօթացնելու միակ փառիսքը:

(*) Սոյն տեսակին պատաստութեան միջոցին շատ անգամներ դիմած եմ Տր. Տիկորաֆուշայի եւ Տր. Օսլըրի դասագրհրուն:

Հ Ի Ի Ծ Ա Խ Տ Ը

Հ Ի Ի Ծ Ա Խ Տ Ի Ն Ա Վ Ա Ի Ո Ր Ո Թ Ի Ի Ն Ը

Հիւժձախար մարդկային ցեղին է՛ն մեծ պատուհասն է: Անցեալին մէջ պատահած համաճարակներու մասին երբ կը կարդանք պատմութեան մէջ, կը սոսկանք ու բոլոր էութեամբ կը դողանք՝ տեսնելով թէ ի՛նչպէս բազմանդամ ընտանիքներ մէկ օրուան մէջ բոլորովին կորսուած են, թէ ի՛նչպէս քաղաքներ ամայացած ու զերեզմաննոցի են փոխուած, թէ ի՛նչպէս երկիրներ աւերակ են դարձած՝ ծածկուելով սեւ օրերու սեւ պատանքով:

Նոյնպէս երբ կը կարդանք պատմութեան էջերուն մէջ այն վայրագ ու մահապիլեռ պատերազմներու մասին, ուր ինկող զիւակներ դաշտեր են ծածկած ու հոսած արիւնը զետի՛նն է ներկած: Ու երբ կը խորհնք ներկայ քաղաքակրթեալ կոչուած դարուն պատերազմներու մասին, որ կը նսեմացնեն անցեալը՝ զերազանցելով դանոնք իրենց նորահասար մարդասպան գործիքներով, կատարեղագործեալ հրացաններով, որոնց առաւելութիւնը կարճ ժամանակի մէջ կարելի եղածին չափ մեծ թուով զո՛ս պատճառելու մէջ կը կայանայ, երբ կը խորհնք այս ամենուն մասին, ա՛յլ աւելի կը սոսկանք ու մեր վրայ ձգած մահատարտուռ աղբեցութեան տակ կը գոչենք թէ՛ սոսնք մարդկային ցեղին է՛ն մեծ պատուհասներն են:

Բայց ո՛չ. աւելի մեծը կայ:

Միացեալ Նահանգներու 1890ի մահուան վիճակագրութիւնը կը ցուցնէ թէ 150,000 մարդիկ հիւժախտէ մեռած են, որոնց 102,188ը թոքախտաւորներ էին: Միւելնոյն տարուան վիճակագրութիւնը կը ցուցնէ թէ Միացեալ Նահանգներու վաթսուն միլիոն ընտանեկան մէջ 1,050,000 հիւժախտաւորներ կային:

Պրանսական կառավարութեան վիճակագրութիւնը կը ցուցնէ թէ Պրանսա տարեկան 140,000-150,000 մարդ կը կորսնցնէ հիւժախտի որեւիցէ մէկ տեսակով:

Այս երկու տարբեր երկիրներու վիճակագրութիւնները կը ցուցնեն թէ երկրիս մնացեալ մասերն ալ միւելնոյն համեմատութեամբ է որ կը կորսնցնեն ու կը սուժեն:

Արդեօք ո՞ր մահատիւու համաճարակն և կամ արիւնայի պատերազմը, յաջորդաբար, տարիներու չրջանին մէջ, հարիւր հազարներով զո՞հ է պատճառած, գիակներ է փրուած: Բայց հիւժախտը, որուն ընթացքը յամր է, գործունէութիւնը ծածուկ ու գործած աւերն աննշմարելի՝ չարանակարար ամէն տարի անհաւատալի թուով կեանքեր կը փճացնէ, յոյսեր կը մարէ, որոնց մեծամասնութիւնն երիտասարդութիւնն է—յոյսերն իրենց ընտանիքին, ազգութեան ու մարդկութեան:

Մարդկային ցեղին է՞ն մեծ պատուհասը հիւժախտն է:

Հ Ի Խ Ա Խ Տ Ը

1865ին էր որ Պրանսոցի Տր. Վիլլէմին իր երկարատեւ ջանքերուն ու բազմաթիւ փորձերուն շնորհիւ հաստատեց թէ հիւժախտը ժահրագործ, փոխանցելի ու պատուաստելի հիւանդութիւն մ'է:

Հիւժախտը ժահրագործ, այսինքն թոյն արտադրող հիւանդութիւն մ'է: Հիւժախտի միքրոպը, որ կրնայ մարմնին որեւիցէ մէկ մասին ու հիւստեամքին մէջ բոյն դնել, կ'աճի ու թուով կը բազմանայ՝ սնանկելով արեան հիւթովը: Սոյն միքրոպն իր աճումի միջոցին թոյն (տոքսին) մը կ'արտադրէ, որ անցնելով արիւնին՝ չըջան կ'ընէ բոլոր մարմնին մէջ ու կ'արտաքսուի մարմնէն՝ քրտինքի, մէզի ու կղկղանքի միջոցով: Այս թոյնն է՞ն շատ կ'ազդէ ջլային դրութեան վրայ, պատճառ կ'ըլլայ տենդի ու քրտինքի. իսկ երիկամունքներէ ու աղիքներէ անցած միջոցին կրնայ անոնց բորբոքում պատճառել:

Հիւժախտը փոխանցելի է: Բժշկութեան նախահօր՝ Հիդոկրատի ևս ծանօթ էր հիւժախտի փոխանցելի եղած ըլլալը: Ներկայի մէջ պէտք չի կայ փաստերու՝ ապացուցանելու համար թէ հիւժախտը փոխանցելի է. քանի որ ամէն օր ու ամէն տեղ կարելի է հանդիպիլ և ակամատես ըլլալ այնպիսի պարագաներու, կեանքի իրական տուամներու, ինչպէս հետեւեալը, որուն անձամբ ակահաստես ըլլալու ախուր յիշատակն ունիմ:

—Պր. Գ. կ'ամուսնանայ Օր. Զ.ի հետ: Այր ու կին քաջաուղջ են ու կայտառ. երկու կողմի ընտանիքներու մէջ հիւժախտի հետք չի կայ:

Պր. Գ. առեւտրական տաղնապի պատճառով՝ ու-

նենալով անձուկ վիճակ մը, կը մեկնի Ամերիկա գործելու, դրամ չահելու համար:

Կը պատմէ թէ երեք ընկերներ էին միեւնոյն սենեակին մէջ, որոնցմէ մին չարունակ կը հազար ու կը թքնէր՝ առարկելով թէ Ամերիկայի օդն իրեն չէ եկած, ու երկու ամիս վերջ կը ստիպուի հայրենիք վերադառնալ:

Պր. Գ. մօտաւորապէս երկու տարի կ'աշխատի, շինելով պղտիկ դրամադուլս մը՝ շնորհիւ իր համեստ ու խնայող տարրիակներովն: Վերջին երկու երեք ամիսներու միջոցին տկար կը դգայ ինքզինք, ու հարուստ մը որ չի վերջանար: Կարծելով որ Ամերիկայի օդն իրեն ալ յարմար չէ, կը վերադառնայ ծննդավայր՝ իր կնոջ քով:

Ծննդավայրին կլիման ա՛լ աւելի դէշ ազդեցութիւն մը կ'ունենայ, տկարութիւնը կ'աւելնայ, հազը կը շատնայ ու հիւանդն անկողին կ'իջնայ. կինը գիշեր ու ցերեկ կը տանի բոլոր հոգն ու խնամքը ջերմաստիճանէն: Ամէն ջանք անօգուտ, հիւանդը վեց ամիս վերջ թոքախտէ կը մեռնի՝ թողլով իր ետին խեղճ կինը յիւ:

Կինն իր յղութեան վերջին երեք ամիսներու միջոցին խիստ յոգնած կը դգայ ինքզինք ու տկար՝ վերադրելով անշուշտ աչն մեծ վշտին, բարոյական ու ֆիզիքական յոգնութեան, որ ունեցաւ իր ամուսնոյն հիւանդութեան միջոցին:

Տկարակազմ մանչ զաւակ մը կ'ունենայ, որ իր մօր կաթի պակասութենէն ու միւս սնունդներու անյարմարութենէն, կը մեռնի տասնեակնոց օր վերջ՝ չի կրնալով սուկալ ու յարմարցնել իր տկար կազմուածքը խիստ միջավայրին:

Բայց մայրը իր պղտիկը խնամելու միջոցին ունեցած թեթեւ պաղաւտութեան պատճառաւ թոքատապ մը կ'ունենայ, որ փխսանակ վերջանալու մի քանի օրէն՝ օրը օրօրէ կը սաստկանայ իր բոլոր ախտանշաններով—տենդ,

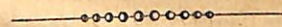
քրտինք, հազ, դժուարահնչութիւն եւ այլն:

Այսպէս երկու ամիսներու անուր տանջանքներէ վերջ կինն ալ կը մեռնի կարճատեւ թոքախտէ՝ զո՛հ իր ամուսնոյն, իսկ ամուսինը՝ զո՛հ իր ընկերով:

Հիւժախիսն պասուաստելի եղած ըլլալն ապացուցուած է անասուններու վրայ կատարուած փորձերու և մարդոց վրայ եղած պատահական վէրքերու միջոցով:

Երբ հիւժախի միքրոպներէն մաս մը, կամ իրեն յատուկ ուռիկներէն մին և կամ թոքախտաւորի մը խուխոն կտոր մ'առնուելով՝ հիւանդութենէ զերծ ու թարմ վէրքի մը և կամ անասունի մը վրայ կը պատուաստուի, մի քանի շաբաթներ վերջ միևնոյն վէրքն և կամ անասունը կը ցուցնէ հիւժախիսն սկսած ըլլալու բոլոր ախտանշանները:

Այս մասին Տր. Տիէօլաֆուայի կապիկներու վրայ կատարած փորձերը հետաքրքրական են: Տասնրկնոց կապիկներէն, որոնք պատուաստուած էին հիւժախի ուռիկներով, տասներեքը կը մեռնին հիւժախտէ. իսկ քրտանուչորս կապիկներէն, որոնք միայն թոքախտաւոր կապիկներու քով ձգուած էին, միայն հինգը կը մեռնի հիւժախտէ:

ՀԻՇԱԽՏԸ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐՈՒ ՍԷՋ

Անասուններն եւս հիւժախտի ենթակայութենէն զերծ չեն. մանաւանդ այն տեսակները որ ընտանեցած ըլլալով գոմերու, սոււներու ու գոցուած տեղերու մէջ կը պահուին. (խեղճ անասուններ, սասնք եւս իրենց քաղաքակրթութեան վնասը կը կրեն). մինչդեռ վայրենի անասունները չորհիւ իրենց ազատ ու բացօդեայ միջավայրին՝ բոլորովին զերծ են հիւժախտէ:

Պազարին կենդանիներու վրայ հիւժախտի միքրոպն ազդեցութիւն չունի, իրենց ջերմութեան աստիճանին անյարմարութենէն:

Ընտանի անասուններէն է՛ն շատ հիւժախտի ենթակայ են կապիկն, եզն ու կովը: Խոզ, ձի, ոչխար, այծ քիչ անգամներ հիւժախտ կ'ունենան, ինչպէս նաեւ մըսակիբ անասուններէն չունն ու կատուն: Թռչուններէն հաւն ու աղաւնին թէեւ յաճախ հիւժախտ կ'ունենան, բայց այնչափ վտանգաւոր չեն, քանի որ անոնց հիւժախտը կը տարբերի ու փոխանցումն աւելի դժուար է:

Կովը՝ որ իր կաթով, մօր կաթէ գրկուած մանուկներու մոտեւոր կը հայթայթէ. և իր մտով, չափահասներու մոտեւորին կարեւոր մէկ մասը, իր խիստ յաճախ ունեցած հիւժախտով, վտանգաւոր կրնայ դառնալ, մանաւանդ մանուկներու:

ՀԻՇԱԽՏԻՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Երբ մարդուս մարմնին որեւիցէ մասէն ներս խուժք մը միքրոպներ մուտ գտնեն, չեն կրնար անմիջապէս հիւանդութիւն յառաջ բերել: Քանզի մարմնին ինքզինք կը պաշտպանէ հետեւեալ կերպով: Մարմնէն ներս մտնող միքրոպներ անմիջապէս կը պաշարուին արեան ճերմակ գնդիկներով. իւրաքանչիւր գնդիկ իր մէջ առնելով մէկ, երկու, և կամ աւելի միքրոպներ՝ կ'աշխատի դանոնք ոչնչացնել ու չէզոքացնել միքրոպներու թոյնը, իր արտադրած մասնաւոր հակաթոյնով: Եթէ մուտ գտնող միքրոպներ շատ ու զօրաւոր ըլլալով՝ պաշարող արեան ճերմակ գնդիկներու թիւն անբաւական դայ, պահեստի ճերմակ գնդիկներ զիրենք արտադրող գործարաններէն դուրս ելլելով՝ օգնութեան կը հասնին իրենց ընկերներուն ու միասնաբար կ'աշխատին թշնամի միքրոպները ոչնչացնելու:

Եթէ այս ենթակային գործարանական դրութիւնն արդէն տկար ըլլալով՝ չէ՛ կարող պէտք եղածին չափ մեծ թուով ճերմակ գնդիկներ արտադրել, այդ պարագային միքրոպները յաղթող ըլլալով՝ կ'աճին ու հիւանդութիւն յառաջ կը բերեն: Այսպէս այդ մարդուն մարմնին ընդունակ եղած կ'ըլլայ հիւանդութեան:

Բայց եթէ պէտք եղած թուով ճերմակ գնդիկներ կը գտնուին, միայն թէ պէտք եղած զօրութիւնը չեն ունենար միքրոպներուն արտադրած թոյնին չափ հակաթոյն արտադրելու, և կամ ժառանգականութեամբ արդէն այդ թոյնին վարժուած ըլլալով՝ իրենց արտադրած հակաթոյնն ազդեցութիւն չունենար, կրկին միքրոպները յաղթող ըլլալով՝ հիւանդութիւն յառաջ կը բե-

Կ 9 1 0 1 2

րեն: Այսպէս այդ մարդուն մարմինն ենթակայութիւնն ունեցած կ'ըլլայ սոյն հիւանդութեան:

Սա իրողութիւններէն կը տեսնուի թէ մարդու մարմինն մէջ որեւիցէ միքրոպային հիւանդութիւն յառաջ գալու համար երկու անհրաժեշտ պայմաններ կան. առաջին, այդ հիւանդութեան յատուկ միքրոպին ներկայութիւնը: երկրորդ, մարմինն հիւանդութեան ընդունակ ըլլալը, և կամ այդ միքրոպին գործունէութեան ենթակայութիւն ունեցած ըլլալը:

Այսպէս, թոքախտի և կամ հիւժախտի որեւիցէ մէկ տեսակն ունենալու համար անհրաժեշտ պայման մ'է հիւժախտի միքրոպին ներկայութիւնը: Որով եթէ անհատ մը հիւժախտի բոլոր ընդունակութիւնն ու ենթակայութիւնն ունենայ, բայց պատենութիւնն չունենայ հիւժախտի միքրոպն ստանալու, կրնայ ուրիշ հիւանդութիւններ ունենալ իր տկար կազմուածքով, բայց հիւժախտ՝ երբեք:

Փոխադարձաբար, եթէ անհատ մ'իւր մարմինն որեւիցէ մէկ մասին մէջ ունենայ մաս մը հիւժախտի միքրոպներ, բայց չունենայ սոյն հիւանդութեան ընդունակութիւնը, զերծ ըլլալով թէ՛ ժառանգական և թէ՛ պատահական ենթակայութենէ՝ չատ գժուար է այդ մարդուն հիւժախտ ունենալ, քանի որ իր զօրաւոր կազմուածքով կրնայ մարմնի մէջ գտնուած մանրէներն ոչնչացնել ու անոնց ազդեցութիւնը չէզոքացնել:

Ուստի հիւժախտի պատճառներն երկու տեսակ են: Առաջին. նախնական պատճառը հիւժախտին միքրոպը, երկրորդ, երկրորդական պատճառներ:

Ա. Նախնական Պատճառը. Քօխի Մանրէն.

1882ի Մայիս ամսոյ մէջ, գերմանացի Տբ. Քօխ հոչակեց հիւժախտի միքրոպը գտած ըլլալը, որ իր անունով կը ճանչցուի՝ Քօխի մանրէ:

Քօխի մանրէն ցարկի ձևով, ընդհանրապէս մի քիչ ծուռ, ու երբեմն ալ պղտիկ ճիւղաւորումներով, արեան կարմիր գնդիկներուն մէջ երրորդ մեծութեամբ մարմին մ'է:

Հիւժախտը մարմինն ո՛ր մասին մէջ ալ սկսած ըլլայ՝ Քօխի մանրէն մարմինն սոյն մասին և կամ անկէ արտադրուած անմաքրութեան մէջ առաւել կամ նուազ թրւով կը գտնուի ինչպէս աղիքներու հիւժախտ ունեցողի՝ կղկղանքին, երիկամունքներու հիւժախտ ունեցողի՝ մէզին ամորձիքներու հիւժախտ ունեցողի՝ սերմին. յօղուածներու և սակրի հիւժախտ ունեցողի՝ թարախային հեղուկին, ու թոքախտաւորի մը խուխին մէջ:

Արագընթաց հիւժախտի մէջ, Քօխի մանրէն թէ՛ շատ կ'ըլլայ թուով և թէ՛ շուտ կ'ածի ու կը բազմանայ, ու բաղդատարար աւելի թունաւոր կ'ըլլայ քան յամրընթաց հիւժախտի մէջ:

Հիւանդ մարմնի մէջ, Քօխի մանրէն ինչ համեմատութեամբ բազմանալուն և արտաքսուելուն մասին գաղափար մ'ունենալու համար կը բաւէ հետեւեալ թուանշաններուն ակնարկ մը դարձնել:

Նութթալի՝ երկու ամիսներու միջոցին յաջորդաբար կատարած քննութիւններով սա արդիւնքը ստացած է թէ երկրորդ կամ երրորդ աստիճանի մէջ գտնուող թոքախտաւոր մը օրական 70-130 խորանարդ սանթիմէթր խուխ կ'արտաքսէ, որ 1,500,000,000—4,333,000,000 Քօխի մանրէներ կը պարուհակէ:

Այս թուանշանները թոքախտաւորի մը խուխին ո՛ր աստիճան կ'արեւոր ու վտանգաւոր եղած ըլլալը կը ցուցնեն:

Երբ խուխի մանր թէ խոշոր կտորներ կը ձգուին որ գեսնի և կամ թաշկինակներու վրայ չորանն, չորնալէ վերջ չուտով կը սկսին փոշխանալ ու տարածուիլ ամէն կողմ:

Քօխի մանրէն այս փոշիացած վիճակին մէջ՝ լլայն չոր և կամ խոնաւ միջնորտ մը, մանաւանդ երբ արեւի ուղղակի ազդեցութեան տակ չի գտնուիր, կրնայ ամիսներով մնալ ու իր կենսականութիւնը չի կորսնցնել, այսինքն ամիսներ մնալէ վերջ, երբ կրկին պատահութիւն ունենայ մարդու մարմնին մէջ մտնելու, կրնայ հիւժախտ առաջ բերել:

Քօխի մանրէն, որչափ որ այրեալ սեղեր երկար ժամանակ կ'ապրի, բայց մի քանի ժամեր ուղղակի արեւի ճառագայթներուն ենթարկուելը կը բաւէ որ կենսականութիւնը կորսնցնէ ու ոչնչանայ:

Այս մասին Քօրնէթ հետեւեալ փորձերը կատարած է: Եօթը հիւանդանոցներէ, երեք յիմարանոցներէ, երկու բանասերէ, վաթսուս երկու աներէ՝ ուր թռչախաւարներ պաշտած էին, քսան և ինը տարբեր վայրերէ՝ ուր կրթմն թռչախաւարներ յաճախած էին, այս սեղերու պատերէն, գետնէն, ու պատահաններէն հաւաքած փոշիի նմուշներ խոշորացցոյով քննելէ վերջ՝ հարիւրին ութսուսին մէջ Քօխի մանրէն տեսնուած է. իսկ այս նմուշները տարբեր տարբեր նապաստակներու շնչառութեան միջոցով ներմուծելէ վերջ՝ հարիւրին քառասունը հիւժախտ ունեցած է:

Բ. Երկրորդական Պատճառներ:

Երկրորդական պատճառներու շարքին մէջ առաջին ու կարեւոր սեղը կը բռնէ Ժառանգական Ենթախայտիւնը:

Ծնողաց հիւժախտը կարեւոր պատճառ մ'է, որ իրենցմէ բերած զաւակներ տկար ու դիւրաբեկ ըլլան կազմուածքով, ու տկար կազմուածքը՝ իր սաղմոյն չըջանի միջոցին սնած ու թրծուած ըլլալով Քօխի մանրէին արտադրած թոյնով խառն արիւնով՝ կորսնցուցած կ'ըլլայ արեան այն յատկութիւնը, որով հիւժախտի մանրէին արտադրած թոյնը կը չէզոքացնէ:

Հիւժախտաւոր մօր արեւնն երբ այսչափ վատառոզ ազդեցութիւն մ'ունի իր սաղմին կազմուածքին ու ապագայ բարդաւածմանը համար, հիւժախտաւոր հօր սեգմը, որ սաղմին կէտը կը կազմէ, նոյնչափ գէշ հետեւանքներ կրնայ ունենայ: Այսպիսի պարագաներու տակ ծնունդ առնող մանուկը փոխանակ նիհար ըլլալու՝ տկար կ'ըլլայ կազմուածքով, որ ժառանգական ենթախայտութեան յայտարար նշան է:

Ժառանգականութեամբ ենթախայտութիւնն ունեցող անհասներ է՛ն արգասաբեր հօրը կը կազմեն Քօխի մանրէին գործունէութեան. քանզի զուրկ ըլլալով արեան ինքնապաշտպանութեան յատկութիւններէ՝ դիւրութեամբ տեղի կուսան, ու շուտով կը հիւժին հիւանդութեան ազդեցութեան տակ: Այս պատճառաւ է որ ժառանգական ենթախայտութիւնը մեծ կարեւորութիւն ունի:

Մարմնիկն Ընդունախոյրները: Երբ անհատ մ'իր մանկութեան ու պատանեկութեան հասակին յաճախակի ունեցած հիւանդութիւններու պատճառաւ ո՛չ ժամանակն և մ՛չ ալ պատահութիւնն ունեցած է իր ներքին գործարաններն ու կազմուածքը, բնութեան ու միջավայրին պահանջած աստիճանով ու համեմատութեամբ զօրաւոր ու ներդաշնակ կերպով կազմակերպելու, երբ երկու սեռի պատանիներ ու երիտասարդներ, սեռային խտանքու ու մոլութիւններու հետեւանքով, զրկած են մարմինն իր ընտան քարզաւածումէն՝ քամկով անոր կենսական հիւթը, վատթարացնելով զայն զանազան ախտերու թոյնով, այսպիսի պարագաներու տակ աճած մարմին մը է՛ն ընդունակ ենթական կ'ըլլայ, որ դիւրութեամբ տեղի տայ է՛ն թեթեւ հիւանդութեան, ու չի կրնայ ինքզինք կազդուրիլ այդ թեթեւ տկարութեանէ վերջ: Այսպէս հիւանդութեան ընդունակ անհասներ է՛ն մեծ հաւանականութիւնն ունին հիւժախտէ վարակուելու,

քանի որ Քօխի մանրէն ամէն կողմ ճարակած է :

Թո՛ւհե՛րու ու կազմուածքային կարգ մը հիւանդորդութիւններ, որ ուղղակի և կամ անուղղակի կերպով կը տկարացրնեն զանոնք, մասնաւոր ընդունակութիւն մը կուտան թոքերուն թոքախտ ունենալու : Այս տեսակէտով թոքացնցղատապը (կէօքիւս նէզլէսի, պրօնչիթ) երբեմն իր երկար տեսողութեամբ ու երբեմն ալ յաճախ կրկնուելով՝ խիստ կարեւոր հիւանդութիւն մ'է : Այս շարունակական գրգռումի ու բորբոքումի ազդեցութեան տակ, թոքացնցղներու ներքին երեսը պատող հուզածաղանթը կը կորսնցնէ իր զգայնութիւնն ու այն յատկութիւնըն, որով շնչառութեան միջոցին ցնցուղներու մէջ մուտք գտնող փոշիներ հաւաքելով դուրս կը վտարէ : Նոյնպէս այս շարունակական հազով ու բորբոքումով ցնցուղներու մէջ կրնայ պղտիկ վերքեր գոյանալ, որոնք անպատասպար բաց դռներ են՝ շնչուած օդին մէջ գտնուող միքրոպներու օգտա մուտքին համար : Եւ որովհետեւ շնչուած օդի մէջ յաճախ կրնան գտնուիլ Քօխի մանրէներ՝ այսպէսով է որ թոքացնցղատապը մասնաւոր ենթակայութիւն մը կուտայ, թոքերու հիւծախտէ վարակուելու, ինչ որ շատ անգամներ տեսնուած է թէ թոքախտը թոքացնցղատապի մը ձեւով որ է սկսած է, որմէ միամտաբար կը գանգատին հիւանդներ թէ պարզ կուրծքի հարբուխ այսչափ երկար տեսեց, և որուն բրժիշկներ չէին կրցիր դարձան գտնել :

Մանուկներու յատուկ եղող հիւանդութիւններէն հարսանիթն ու կապոյտ հազը, որ առ հասարակ թոքացնցղատապով կ'սկսին, որ կրնայ երբեմն թեթեւ, երբեմն ծանր ըլլալ, այս հիւանդութիւններու ապաքինում մէ վերջ, յաճախ ցնցուղներու բորբոքումը, հազը, կը շարունակէ իրր հետեւանք ու վերը յիշուած պարագաներու տակ ու պատճառներով, թոքախտով կը վերջանայ :

Ծաղիկն ու ինֆլուէնցան, եթէ ո՛չ կապոյտ հազի չափ՝ բայց կրկին կարեւոր չափով ընդունակութիւն մը կուտան մարմինն հիւծախտ ունենալու :

Շաքարախտէն որուն է՛ն կարեւոր ախտանիշը մարմնին վերջին աստիճանի նիհարնալն ու հիւծիլն է, այս արդէն քայքայուած ու հիւծած մարմնի մէջ, հիւծախտը խիստ զիւրութեամբ իր գործը կըսկսի : Այս պատճառով շաքարախտ ունեցող հիւանդներ յաճախ թոքախտով կը մեռնին :

Մեծ ֆաղափներու խճողուած թաղերը բնակութեան է՛ն անյարմար ու վատառողջ տեղերն են :

Այսպիսի թաղերու տուները, որ պղտիկ գետնի վերայ կարկի եղածին չափ շատ սենեակներ և կամ խցիկներ չինկու նպատակով է որ կառուցուած են, այս տուներու բակը, սանդուխները, սենեակները զուրկ ըլլալով արեւ անսնելէ՝ յաճախ զուրկ են հաւե ցերեկուան պայծառ լոյսէն ու մաքուր օդի հոսանքէն :

Այսպիսի տուներու մաքուր օդի հոսանքի պակասութենէն յառաջ եկած կայուն, փտած ու անմաքուր մթնոլորտը, արեւի պակասութենէն յառաջ եկած խոնաւութիւնը, բնակչութեան խճողուած ու յաճախ անմաքուր ըլլալնուն պատճառաւ ճեմիչներու զարշահոտութիւնը, այս պարագաները կը բաւեն՝ նոյն խակ քաջառողջ կազմուածք ունեցող մէկու մը առողջութիւնը խանգարելու :

Տուներու այս փտած օդէն, գարշահոտութենէն, ու արեւի պակասութենէն է՛ն շատ առժողները կ'իներն ու տղաքներն են, որոնք ստիպուած են օրուան մեծ մասը և կամ ամբողջութիւնը այդ վատառողջ մթնոլորտին մէջ անցնել :

Եւ բնական է որ այսպիսի մեծ քաղաքներու խրճողուած տուներու բնակչութիւնը՝ ըլլալով առհասարակ

աղքատ ու թշուառ, ապրելակերպերնին եւս խիստ ան-
 ձուկ է ու անբաւական ընտելան պահանջած աստիճա-
 նէն, որով այս խեղճերը կը տուժն ֆիզաքապէս թէ՛ օ-
 դի և թէ՛ մտւոնդի պակասութենէն, ու փոխան շահելու՝
 կը կորսնցնեն իրենց կենսական ոյժերը:

Տեսնուած է թէ ճեմիչներու գարշահոտութիւնը՝
 զրգակելով շարունակ խոչալին ու թոքերու ցնցուղները՝
 այդ գարշահոտութեան մէջ ապրողներ յաճախ հարբուխ,
 նշիկներու ու խոչակի բորբոքում, թոքացնցղատապ ու
 թոքաապ կ'ունենան, ու ասոնց ալ կը յաջորդէ — կար-
 ծուածէն շատ աւելի յաճախ, — թոքախտը:

Բանկեր. Օդի անմաքրութեան, մթնոլորտի խոնա-
 ւութեան ու արևի պակասութեան տեսակէտով շատ
 վատառողջ են նաև բանտերը — անշուշտ Տաճկաստանի
 բանտերն ըսել կ'ուզեմ —, որոնց խցիկներու և կամ նկուղ-
 ներու լուսամուտներն և ո՛չ մէկ յարմարութիւն ունին
 կամ օդը փոխելու և կամ արևի երեսը ցուցնելու, և ա-
 ռանց նկատի առնելու խցիկներուն տարածութիւնը՝ կը
 բանտարկին երբեմն այնչափ մեծ թուով, որ հազիւ տեղ
 կրնան գտնել նստելու:

Այս խեղճ բանտարկեալները՝ ստիպուած ըլլալով շա-
 րունակ մէկուն արտաշնչած անմաքուր օդը ուրիշ մը ներ-
 չնչելու, եթէ նոյնիսկ մի քանի ամիսներու և կամ տա-
 րիներու համար դատապարտուած ըլլան, իրենց դատա-
 պարտութեան չրջանը լրացնելէ առաջ, յաճախ կը դա-
 տապարտուին մահուան՝ ստանալով փոխանցիկ հիւան-
 դութեան մը սերմերը:

Չորակոց, Անկերակոց ու Յիւսուակոց և ասոնց նման
 հաստատութիւններու մէջ՝ թէև և նկատի կ'առնուի օդի
 մաքրութիւնը, արևի ներկայութիւնը, բայց կրկին այս
 հաստատութիւններու մէջ բնակողներու ազիտութեան,
 տկարութեան ու յիմարութեան պատճառաւ յառաջ եկած

անմաքրութիւնն ու գարշահոտութիւնը միեւնոյն վատա-
 ռողջ ազդեցութիւնն ունին իրենց առողջութեան վրայ,
 ու միեւնոյն ենթակայութիւնը կուտան տարափոխիկ հի-
 ւանդութիւններու, որոնց մէջ թոքախտը խիստ յաճախ
 կը տեսնուի:

Գործարաններու կեանքը վատառողջ է, ինչպէս մե-
 տաքսի մանարաններ, գորգի ու կապերտի գործարաններ,
 պաւստիսաններ, ուր, ուրիշ տարեկանէն սկսեալ գոր-
 ծաւոր ու գործաւորուհի, օրական տասնէն տասնըմէկ
 ժամ կ'աշխատին՝ փակուած խոնաւ, տաք, փոշիոտ ու
 գարշահոտ մթնոլորտի մը մէջ: Այս գործարաններու
 ջերմութեան աստիճանը բազմաթիւ դուրսի կլիմային՝
 առ հասարակ շատ աւելի բարձր ըլլալով, գործաւորներ
 ենթակայ են քրտնելու, ու այս վիճակով երբ գործա-
 րանէն դուրս կ'ելլեն, բնականաբար մտրմննին կ'ազդուի
 ջերմութեան տարբերութենէն, որով յաճախ կ'ունենան
 հարբուխ, թոքացնցղատապ, թոքաապ:

Արհեստներու ճեաւիր մեծ ազդեցութիւն ունի գոր-
 ծաւորին առողջութեան վրայ, որով մեծ կարեւորութիւն
 կ'ունենան հիւանդութեան տեսակէտով:

Անոնք որ նստուկ կեանք մ'ունենալու և կամ փո-
 շիտ օդ մը ծծելու ստիպուած են, բնականաբար ասոնք
 իրենց տկար ու փաւտած թոքերով պէտք եղած աս-
 տիճանի զօրութիւնն ու կենսականութիւնը չեն ունենար
 մանրէներու զիմադրելու ու անոնց դէմ կուռելու, որոնց
 մէջ կարեւորագոյնն է Քօխի մանրէն:

Աս կարգէն են ջաղացպաններ, հանքագործներ, ա-
 տաղձագործներ, քարակոյճներ և այլն:

Սեռի ազդեցութիւնը: Հիւժմաստի մասին կիներու ու
 այր մարդոց մէջ մեծ տարբերութիւն մը չկայ թէև,
 բայց բազմաթիւ կիներ աւելի ենթակայ են իրենց նըս-
 տուկ ու շարունակ աներու մէջ փակուած կեանքով: Յը-

զուժիւնն ու կաթ տալը մեծ դեր կրնան խաղալ՝ մարմնին կենսական ոյժերը պակսեցնելով :

Վիրակալութիւն . այսինքն կուրծքի , կողերու և կռնակի վրայ եղած պատահական հարուածներ ու վէրքեր ու ասոնց պատճառած տկարութիւնը կրնան պատենութիւն տալ թոքերու մէջ թմրած ու քնացած Բօխի մանրէներուն՝ նոր ոյժ ստանալով գործի սկսելու , որով՝ նոյն իսկ պզտիկ մէկ հարուած կրնայ կայծը բլլալ խոշոր հրդեհի մը պատճառ տուող :

Ներկայ Բաղասիրոքութիւնը . հաւանական է շատեր զարմանան թէ ներկայ քաղաքակրթութիւնն եւս կը դատապարտուի իրր հիւժախտի երկրորդական պատճառներէն մին :

Այո՛ , քաղաքակրթութիւնն ինքնին առողջ է ու ազնւեացնող , բայց իր անունով ծնունդ առած պահանջներ , ստեղծուած ապրելակերպն ու առողջապահութեան նոյն իսկ տարրական սկզբունքին դէմ եղած ընդվզումներ , ասոնք են որ դատապարտելի՞ են , ու մեծ ազդեցութիւն ունին մարդոց կեանքի տեւողութեան ու առողջական վիճակին վրայ :

Ներկայի մէջ մարդկային գործունէութիւնն իր տարողութեան աստիճանէն աւելի ծանրաբեռնուած է—ինչո՞ւ : Քանզի կեանքը տարապայման սղած է : Միայն ա՛յդչափ : Անշուշտ ո՛չ :

Իրօք միջին ու գործաւոր դասակարգը ստիպուած է շատ աշխատիլ , ապահովելու համար իր օրապահիկը , բայց ասկէ աւելի . նիւթական հարստութիւն դիզելու տենչանքը , նորութիւններ ու սին պերճանքներ ունենալու փափաքը . աշխարհիկ հաճոյքներ վայելու սէրը , ու կրքերը գոհացնելու անդիմադրելի դարձած բնազդն են որ կը ստիպեն զանոնք հլու յօժարակամութեամբ չարաչար աշխատելու :

Նիւթական հարստութիւն դիզելու փափաքը ջղայ-

նութեան աստիճանի է հասած : Նորածնութեան համեմատ հազուած բլլայն՝ երկու սեուրէ շատերուն խոէայն է դարձած : Մօնօնէն քաղաքակրթիալ երիտասարդներու համար գինետան , սրճարանի ու հանրային տուներու կեանքը փառք ու պարծանք է դարձած : Գործաւորունին սեղմիրան մ'ունենալու համար սիրայօժար գիշերն ի բուն կ'աշխատի , իսկ վերջին սեզօնի զլիսարկն ունենալու համար ինքզինք իր անհրաժեշտ անունդէն սիրայօժար կը զրկէ :

Այս չափազանցուած գործունէութիւնը միացած զըրկանքի ու ջղադրդիո հաճոյքներու հետ՝ կը քայքայէ մարդուն առողջութիւնը , ու զգալի կերպով կը կարճցնէ անոր կեանքի տեւողութիւնը :

Անշուշտ վայրենութիւնը քաջայերկ չի նշանակեր ներկայ քաղաքակրթութեան յուր կողմերը մատնանշին ու դատապարտելը , որոնք ապագայ քաղաքակրթութիւնը պիտի սրբազրէ ու կատարելագործէ . միայն ցտապի է ըսել թէ միջին ու գործաւոր դասակարգը , որ ջերմեռանդ նախանձախնդրութեամբ է՛ն մեծ եռանդը կը ցուցընէ ներկայ քաղաքակրթութեան ստեղծած ապրելակերպըն օրինակելու ու պահանջները գոհացնելու մէջ , է՛ն շատ տուժողն է ու պիտի բլլայ միշտ :

ՀԻՏԱԽՏԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Հիւժախար միայն թոքերու յատուկ հիւանդութիւն մը չըլլալով, Քօխի մանրէն կրնայ մարմնին որեւիցէ մէկ մասին ու հիւսուածքին մէջ բոյն դնելով՝ միւլտիֆոզի հիւանդութիւնը սկսիլ: Որով թոքախաւէն (կէօքիւս վէրէմի) զատ՝ կը տեսնուի նաեւ ոսկրներու հիւժախար (քէմփը վէրէմի), որ ընդհանրապէս ոսկրներու ծայրէն, յօդուածներէն սկսելով՝ ուռեցք, ցաւ, ու յօդուածին անշարժութեան պատճառ կ'ըլլայ, որ մասնաւորաբար պղտիկ տարիքներու մէջ կը տեսնուի: Նաեւ մանուկ հասակի յատուկ է խելագատակի (ուղիղը պատող երեք մաշկերը) հիւժախար, որուն արտաճանաչումը բաւական դժուար ըլլալով՝ ընդհանրապէս խելագատակատայ (պէյլի հումմասի) կ'անուանուի: Յաճախ կը տեսնուի նաեւ խոչակի հիւժախար (խրրդլաք վէրէմի), որ քիչ անգամներ նախնական ըլլալով՝ ընդհանրապէս երկրորդական է թոքախաւի, այսինքն թոքախաւի սկսելէն վերջն է որ կ'սկսի ինչպէս նաեւ աղիքներու հիւժախար (պաղրոսաք վէրէմի) ու երկամուռներու հիւժախար (պէօյրէք վէրէմի): Ծրնընդական գործարանները զերծ չըլլալով՝ ստէպ կը տեսնուի ամորֆիքներու հիւժախար, իսկ կանանց մէջ՝ ծինի (ձուարան) հիւժախարն աւելի հազուադէպ է: Մարմնի մը նացեալ մասերը, թէեւ վերոյիշեալներու նման ո՛չ այնչափ ենթակայ, բայց զերծ ալ չեն հիւժախաւէ, ու ընդհանրապէս երկրորդական:

ՀԻՏԱԽՏԻ ԵՐԵՔ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ

Հիւժախար մարմնին ո՛ր մասին ու հիւսուածքին մէջ որ բոյն դրած ըլլայ՝ հիւանդութեան ընթացքն երեք աստիճաններ և կամ ժամանակամիջոցներ ունի: Այս աստիճաններն աւելի որոշ են թոքախաւի մէջ, ու կարեւոր դարձանի տեսակէտով:

Հիւժախարի առաջին աստիճանը՝ երկու թշնամի բանակներու զիրկընդխառն ճախատամարալին կը նմանցնեն: Երբ բաւական թուով Քօխի մանրէներ չնշառութեան և կամ արեան միջոցով մուտ կը գտնեն թոքերու և կամ մարմնի որեւիցէ մէկ մասին մէջ, անմիջապէս գործի կը սկսին: Մակարոյծի դրութեամբ ճնանելով՝ արեան հիւթովը կը սկսին ածիլ ու բազմանալ ու թոյն արտադրել, որու փոթորէն բնութիւնն ալ կը սկսի արեան ձերմակ գընտիկներու միջոցով ոչնչացնելու աշխատիլ մանրէներու մէկ մասը և կամ ամբողջութիւնը, և թէ կրնայ, փոխադրելով զանոնք ուրիշ տեղեր՝ ջլատելու համար անոնց օյժը: Իսկ միացեալներուն բոլորտիքն սպառնուլութեան պարիսպ մը քաշկ՝ զօրացնելով մարմնին նոյն մասը, արտադրելով միւլտիֆոզի հիւսուածքէն:

Այս միջոցին է որ հիւանդին գտնուած միջավայրն ու պարագաները, այսինքն ծծած մաքուր օդը, սոստած ուռատ անուղը, և ուրիշ տեսակ հիւանդութիւններէ զերծ եղած ըլլալը, օգնութեան կը համին բնութեան այս կրօնին ու յաղթանակը կը տանին: Իսկ ստոր հակառակը, երբ հիւանդին գտնուած միջավայրն ու սպրեկակերպը՝ փոխանակ օգնելու բնութեան կը չէզոքացնեն անոր ջանքերը, որով հիւանդութեան ընդունակութիւնն ունեցած կ'ըլլայ, ի՛ զուր կ'աշխատի բնութիւնն իր պահպանողական

պատնէջներով , քանի որ Քօխի մանրէն ամեն կերպով յարմար հող մը գտած ըլլալով՝ կ'աճի ու կը բազմանայ անհամար թուով . կը քանդէ բնութեան շինած պատնէջները . և արեան միջոցով մարմնին բոլոր կողմը կը խրկէ իր արտադրած թոյնը՝ տիրանալով այսպէս իր զոհին ամբողջութեան :

Քօխի մանրէն իր առաջին յաղթանակը շահած ըլլալով՝ կ'անցնի իր երկրորդ աստիճանին : Քօխի մանրէն այժմ բաւական զօրացած թուով , կը սկսի պզտիկ պզտիկ գաղթականութիւններ կազմել , ընդհանրապէս մարմնի միեւնոյն ու երբեմն ալ բոլորովին տարբեր մէկ մասին ու հիւսուածքին մէջ : Այս պզտիկ գաղթականութիւնները՝ ունենալով իրենց շուրջ արեան ձերմակ ու կարմիր գնախիւներ ու բնութեան արտադրած հիւսուածային պատնէջներու մնացորդները , կը սկսին պզտիկ ուռեր կազմել : Այս ուռիկները բոլորաձև , գորշագոյն , և կամ երբեմն դեղնագոյն կարծր մարմններ են , որոնք կարելի է աչքով տեսնել : Հիւժախան իրեն յատկանշական եղող այս ուռիկներէն առած է իր գիտական անունը— ուռախանութիւն (tubercle, tuberculose) :

Այս երկրորդ աստիճանին մէջ եւս երբ ենթական կը փոխէ իր միջավայրը , կը բարեփոխէ իր ապրելակերպը , սոյննքն , օգնութեան կը հասնի բնութեան , որ մինչև վերջին վայրկեանն անխոնջ կ'աշխատի , կրնայ յաղթող ըլլալ՝ փոխելով այդ ուռիկները կրային նիւթի , ու այսպէս պարփակելով այն մանրէներն որ այդ ուռիկներուն մէջ կը գտնուին : Բայց այս բարեշրջումը և ապաքինումի հաւանականութիւնն աւելի քիչ է , քան թէ առաջին աստիճանին մէջ :

Քօխի մանրէն արդէն այսչափ տիրացած իր զոհին , ու պատահական ժահրագործ միջրոպներու ներկայութիւնն ալ իբր օգնական ոյժ ունենալով՝ վերջին հարուածն ալ

կուտայ , քանդելով ու փտեցնելով ուռիկները , լուծելով ու փոխելով թարախային նիւթի՝ մարմնի այդ մասը , թողլով իր նախ աւերակներ՝ փոքր ու մեծ խոռոչներ , խակ հիւծելով մարմնի ամբողջութիւնն իր թոյնին միջոցով :

Այս վերջին աստիճանին մէջ նոյնիսկ՝ բնութիւնը չի գլանար իր պաշտպանողականը , բայց Քօխի մանրէն վըստահ ըլլալով իր յաղթանակին , կարծես աւելի քաջախուճ՝ կը ծծէ ու կը ցամքեցնէ ենթակային կենսականութեան մինչև վերջին կաթիլը : Ու այս խեղճ հիւանդն իր յետին աստիճանի հիւժած վիճակին մէջ ալ կը մարի ու կ'անցնի անձայն ու խաղաղ կերպով մը :

Այս վերոյիշեալ պարագաներն հիւժախտաւորին մարմնին մէջ յառաջ եկած փոփոխումներն ըլլալով՝ Քօխի մանրէն վարակուողներու և անոր թոյնին ազդեցութեան տակ գտնուողներու թէ՛ բարոյական և թէ՛ մտաւորական վիճակն եւս փոփոխութիւններ կը կրէ , որոնք նոյնչափ յատկանշական են :

ՀԻՏԱԽՏԻՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Հիւժախտաւորներ ընդհանրապէս լաւատես են, ու հազուադիւր է գտնել մեղամաղձոտներ: Ինչի վհատումի ու յուսահատութեան գաղափարներէ՝ կատարեալ ազաքինումի հաստատ համոզումը կ'ունենան, սա միամիտ կարծիքով թէ՛ ունեցած հիւանդութիւննին պարզ հարբուխ մը, կամ ստամոքսի տկարութիւն մը, և կամ գաղտուկ ջերմ մէ: Թէև կը զղջան ու կը ցաւին որ կանուխէն այս պարզ ակարութիւննիրու համար պէտք եղած խնամքին ու դարմանին չեն հետեւած, բայց շուտով կը մըխիթարուն սա պատճառաբանութեամբ թէ՛ հոգ չէ, մի քանի օրեր աւելի կրնայ երկարիլ իրենց հիւանդութիւնը:

Թէև հիւժախտաւորներու այս լաւատեսութիւնն իրենց բարեկաւութեան ու ազաքինումին համար խիստ օգտակար կրնայ ըլլալ, բայց երբեմն հիւժախտաւորներ նսամոլութեան յոռի բնաւորութիւնն ալ կրնան ստանալ: Թէև ներքնապէս վստահ իրենց հիւանդութեան անվրտանգ ու կարեւորութենէ զուրկ հանգամանքին՝ բայց կրկին շուրջը գտնուող պարագաներու կը խօսին իրենց անբուժելի հիւանդութեան, ու սրտառուչ կերպով կը պատմեն իրենց մօտալուտ մահուան մասին:

Բայց երբեմն ալ սոսկ հսամոլութիւնը յոռի նախանձի կը փոխուի, որ կը մղէ հիւանդն անվայել ընթացքներու: Թէև լաւատես ինք իր մասին, ու համոզուած հիւանդութեան լաւ վերջաւորութեան՝ բայց եղած դարմաններէն, և կամ իրեն հանդէպ եղած զգուշութիւններէն կասկածներ կ'ունենայ փոխանցիկ հիւանդութիւն մը, անբուժելի հիւանդութիւն մը ունեցած ըլլալու:

Տեսնելով իր եղբայրն և կամ քոյրն ողջ առողջ, որ իր մահուանէ վերջ պիտի վայեն ծնողաց սէրը, հարատւութիւնը, աշխարհի վայելքները, թէ անոնք պիտի ապրին, այսպիսի մտածումներով ծնունդ առած նախանձը խորհիլ ու գործադրել կուտայ հիւանդին միջոցներ վարակելու համար իր եղբայրը և կամ քոյրը:

Հիւժախտաւորին տարիքին համեմատ հիւանդութեան հանգամանքներն ալ կը փոխուին:

Պզտիկ տղայոց մէջ հիւանդութիւնն աւելի թաքուն կերպարանք մ'առնելով՝ աւելի հետաքրքրական է:

Պզտիկ հիւժախտաւորներ գեղեցիկ ըլլալէ աւելի համակրելի ըլլալով՝ փափուկ կազմուածք մը կ'ունենան, բսպիտակագոյն մորթ մը, պայծառ ու արտապայտիչ աչքեր: Մասնները նիհար, վիզն ու անդամները բարակ, իսկ կուրծքերնին նեղ ու փոսացած կ'ըլլան: Երբեմն այս հիւժախտաւոր աղաքներ զիրուկ կերպարանք մը կ'առնեն, որ մասններուն լաւ կազմուածքէն և կամ սճուճէն չըլլալով՝ մարմնին ճարպային հիւստեւածքին անընտան կերպով աճումէն յառաջ կ'ուզայ, որուն վառատողջ հանգամանքն ինքնին բացայայտ է:

Իսկ այս հիւժախտաւոր տղայոց ուղեղը, բարդ սաւաբար շատ շուտ կ'աճի ու կը զարգանայ. վառվառն ու կանխահաս իմացականութեան ու նշանակալից զգայնութեան տէր կ'ըլլան: Թէև դատապարտուած կարծապրելու, բայց բնութիւնը կարծես կը ճանչնայ այս կարծկեանքի իրաւունքները՝ ծնունդ տարով ու զօրացնելով կեանքի համեմատական չըջաննիրու զգացումներն ու մտաւորական կարողութիւնները:

Վեց տարեկանէն մինչև տասը տարեկան տղաքներէն շատ խելագատակի հիւժախտէն է որ կը մեռնին, իսկ քիչ անգամներ թողբալտէ: Քանզի տղայոց թողբերը կեանքի այս շըջաննին արտաքին ազդեցութիւններէ ազդուած

չրլլալով՝ իրենց կատարեալ կենսականութիւնը կ'ունենան :

Ըստեկացաւ թէ տղայոց մէջ հիւժախտը թաքուն կերպարանք մը կ'առնէ, որով խոհեմութիւնն ու հեռատեսութիւնը կը պահանջեն լուրջ ուշադրութեան առնել ու հսկել այն պզտիկ տղաքները, որ կը հազան, որ յաճախ հարբուխի ենթակայ կ'ըլլան, երբ հարբուխի ժամանակամիջոցը կ'երկարի, երբ կողերու մէջ ցաւ կը զզանքանդի այս թեթեւ կարծուած հիւանդութիւնները տկարացնելով թոքերը՝ երիտասարդ տարիքունն էն զիւրամատչելի ենթական կ'ըլլան թոքախտի :

Տասնընից, առ առաւելն քսան տարեկանէն սկսեալ է որ թոքախտաւորներ կը տեսնուին : Այս ան տարիքն է, որու միջոցին պատանին, երիտասարդն, և կամ երիտասարդուհին՝ փոխանակ լուրջ ու առողջարար հոգածութեամբ իրենց ֆիզիքական ու բարոյական զարգացման ու բարգաւաճման ծառայելու՝ յաճախ էն մեծ անխոհեմութիւններն է որ կը գործեն : Ոմանք՝ անձուկ վիճակի բերմամբ, իրենց կարողութենէն շատ աւելի ծանր գործերու միջամուխ կ'ըլլան, խճողուած գործարաններու փստած միջնորդութիւն մէջ : Ուրիշներ՝ զբարոյներու մէջ մոլութիւնը կ'ունենան իրենց բոլոր ժամանակը մտային զբաղումներու յատկացնելու, ու քաջաբերուելով իրենց ծնողաց հաւանութենէն (կ'ըսեն, շատ ուշիմ է ու շատ ալ աշխատասէր, քանի որ՝ նոյն իսկ երբեմն խաղալու, շարունակ կը կարգայ), կը մոռնան բոլորովին իրենց ֆիզիքական զարգացումը : Իսկ ուրիշներ ալ իւրացնելով վատաոտջ ապրելակերպ մը՝ կամ զերի կ'ըլլան իրենց տարիքի յատուկ մոլութիւններու, և կամ իրենց անյազ կիրքերն ու տենջանքները գոհացնել կ'աշխատին հանրատուներու հիւժիչ միջնորդութիւն մէջ, այսպէս աստիճանաբար քայքայելով մարմինը, փճացը-

նելով առողջութիւնը, քամելով կենսականութիւնը : Այս առթիւ կ'արժէ ըսել թէ հիւժախտաւոր և կամ ենթականութիւնն ունեցող երիտասարդ ու երիտասարդուհիներու մէջ, ինչպէս մտային կարողութիւնները, նոյնպէս արբունքն ու սեռային զգացումներն ալ շատ կանխահաս կ'ըլլան : Տասնընից տարեկան պատանիներ, տասներկու տասներեք տարեկան աղջիկներ բոլոր ստիանքն ու ցանկութիւնները կ'ունենան, ու չունենալով պատահութիւն զանոնք յագեցնելու՝ կը մղուին մոլութիւններու, որոնց շարունակութիւնը՝ հիւանդութիւն, իսկ վերջաւորութիւնը՝ մահ է :

Այս երիտասարդ հիւժախտաւորները ընդհանրապէս ջղային ու պահանջկոտ են ընտելութեամբ, բայց շատ ալ արգահատելի ու համակրելի : Թէև իրենց մտային կարողութիւնները խիստ կանուխէն փայլուն ու վաւրճաւուն վիճակ մը կը ստանան, բայց չուտով կը կորսնցնեն իրենց թափը :

Չափահասներու մէջ թոքախտը միւսնոյն ազդեցութիւնը չի կրնար գործել, ինչ որ երիտասարդներու մէջ կ'ընէ : Թոքերը կարծես նոր կարողութիւն մը կը ստանան այս հիւանդութեան զէմ կառուկու, տեղի չի տալու նոյն իսկ եթէ տեղի տան, հիւանդութիւնն կրկար ընթացք մը կ'առնէ, մինչև իսկ տարիներ կրնայ տևել :

Այս տարիքի թոքախտաւորներ՝ լաւատես ըլլալէ աւելի յոռետես ու մեղամաղճոտ կ'ըլլան, ինչ որ հիւժախտին ստամոքսի ու լեարդի վրայ ունեցած գէշ ազդեցութեան կը վերագրուի : Կարողութիւնին շատ գործած ըլլալով՝ շատ յոգնած ու թմրած վիճակ մը կ'ըստանայ :

Մարդ ձերանալով հիւժախտն ալ կը ձերանայ, կը կարծուէր թէ ձեր մարդիկ թոքախտէ զերծ են, բայց ընդհակառակը կարծուածէն շատ աւելի ըլլալով՝ շատ

ալ դժուար է զանոնք զանազանիկ թոքերու տարբեր հիւանդութիւններէ, քանի որ թոքախան այս յառաջացած տարիքի մէջ, հիւժող ու մաշող հանգամանք մը չունենալով՝ իրեն յատուկ շատ մ'ախտանիշերն ալ իրենց յատկանշական յատկութիւնները կը կորսնցնեն:

Հիւժախտին յաճախ պատահած տեսակներու և անոնց ախտանիշերու մասին գաղափար մը կազմել՝ անշուշտ իր օգտակարութիւնը կ'ունենայ ժողովուրդին համար, նշմարելու համար իրեն սպառնացող վտանգին նախաքայլերը, ու զինուելու համար անոր դէմ:

ԹՈՔԱԽՏ

Թոքախտը յաճախ անկարելորդ նշաններով ու զանազան ձևերու տակ կը սկսի, որով հիւանդութեան սկզբնաւորութիւնը ո՛չ թէ միայն հիւանդին պարագաներուն, այլ նոյն իսկ բժիշկին ուշադրութենէն կրնայ վրիպիլ: Թոքախտը կրնայ հետեւեալ ախտանիշերով սկսիլ:

1. Թափուն Ախտակիչերով: Այս տեսակ սկզբնաւորութիւնն է՛ն աւելի աղքատ ու գործաւոր դասակարգին մէջ է որ կը տեսնուի, որոնք օրապահիկը շահելու անհրաժեշտ հարկին տակ՝ թոքախտի առաջին աստիճանն անզգաբար ոտքի վրայ կ'անցնին, երբեմն երկրորդ աստիճանը նոյն իսկ: Երբեմն ենթականեր, որոնք կարելորդ գործարաններու մէկին և կամ միւսին հիւանդութիւնով կը տառապին, անոնց մէջ ևս թոքախտէ կրնայ սկսիլ ու թաքուն կերպով յառաջանալ՝ առանց զգալի ախտանիշեր ցուցնելու:

2. Դժուարամարտութեան ու անարիւնութեան նշաններով: Առհասարակ այս կերպ սկզբնաւորութեան ենթակայ են երիտասարդուհիներ, որոնք կը գանդատին կերակուրէ վերջ ստամոքսի ցաւէ, թթուելէ, ու փսխելէ. միեւնոյն ատեն անարիւնութեան նշաններ ևս կը ցուցնեն. կոպերու կապտագոյն ըլլալը, դէմքի դեղնած գոյնը, սրտի բարխում, ուժաթափութիւն, դաշտանի կա՛մ անկանոնութիւնը, կա՛մ խիստ նուազիլը, և կա՛մ բոլորովին գաղբիլը:

3. Հասարակ ջերմի նշաններով: Երբեմն ալ թոքախտը հասարակ ջերմի նշաններով կը սկսի: Զերմոտ վայրերու ու քաղաքներու մէջ թոքախտի այս կերպ սկզբնաւորութիւնը խիստ դժուար է զանազանիկ բուն

Ղերմէն, եթէ խոչորացոյցը չօգնէ մանրէարանական քննութեան համար: Ամէն օր և կամ օրընդմէջ գլխու և յօղուածներու ցաւ կ'ունենան, յետոյ սաստիկ կը դողան, որուն տենդը կը յաջորդէ, ու քրանկով կը հանգըտանան հասարակ Ղերմէ մը սա տարբերութեամբ թէ՛ այս ախտանիշերն աւելի երկար տևողութիւն մը կ'ունենան ու աւելի ուժաթափ կ'ընեն հիւանդը:

4. Կողացապի նշաններով: Երկայ բժշկութեան կարծիքով, կողացապերու (Pleurésie, գերու սաթլըճան) 80⁰/ը իբր թոքախտ կասկածելի են: Կողացապն առհասարակ թեթեւ տենդով, հազով ու կողերուն մէջ ցաւով կը սկսի որ շնչառութեան ու հազալու միջոցին սաստիկ խիթեր կը պատճառէ:

Երբեմն այս կողացապի հետեւանօք, թոքին ու կողին մէջտեղ կրնայ մաս մը հեղուկ հաւաքուիլ (սուլու սաթլըճան), որ կրնայ թարախի փոխուիլ և կամ լնքնարեբարար անհետանայ, բայց ամեն պարագայի տակ տենդը, քրտինքը, հազը, խիթերը կը շարունակեն ու վերջ ի վերջոյ բուն թոքախտն իր նշաններով մէջտեղ կուգայ:

5. Խոչափողի նշաններով: Որչափ որ հիւժախտը թոքերու մէջ սկսած ըլլայ իր աւերը գործել, բայց ըզգալի ախտանիշեր ցուցուցած չըլլալուն՝ խոչափողի անհանդուածութիւնն ու ախտանիշերն են որ հիւանդին և կամ պարագաներուն ուշադրութիւնը կը գրաւեն:

Ենթակային ձայնը հաստ, խուլոտ ձեւ մը կը ստանայ, երբեմն շնչառութեան բայց միշտ կուլ տալու ժամանակ ցաւ կը զգայ, կարճ, խուլոտ, ու չոր խոչակային հաղ մի կ'ունենայ, որ յաջորդարար կը կրկնուի:

6. Արիւն քֆնէրով: Շատ անգամներ թոքախտի էն առաջին նշանը թոքերէն յանկարծակի արիւն գալն է:

Ենթական երեւութեամբ գոհացուցիչ առողջութեամբ իր գործերով զբաղած պահուն, կամ խիստ բար-

կութեան ու պտալու միջոցին, և կամ մեծ ճիգով ծանր բեռ մը վերցուցած ատենը, յանկարծ թոքերուն մէջ տաքութիւն մը կը զգայ ու քիչ վերջ հազալով արիւն կը թքնէ:

Շատ անգամ այս առաջին նշանէն վերջ հիւանդութիւնը սրննթաց հանդամանը մը կը ստանայ ու կարճ ժամանակի միջոցին թոքախտի բոլոր ախտանիշերը կը սկսին իրենց բոլոր սաստկութեամբ: Իսկ երբեմն ալ արիւն թքնելու այս առաջին նշանէն վերջ ենթական իր աւաջուան ոյժն ու կորովը կը ստանայ, ու կը վերսկսի իր գործերով զբաղիլ ու այսպէս կրնայ ամիսներ, նոյն իսկ տարիներ անցնել:

Երկար քննութիւններէ վերջ հաստատուած է թէ գրեթէ միշտ առաջին արիւնը թքած միջոցին ենթակային թոքերը արդէն վարակուած են Բօխի մանրէով:

7. Վզի ու ակոթի խոչըրու (պէզ) ուղեկարգիլը: Աս հասարակ մանուկներու և պատանիներու մէջ է որ այս սկզբնաւորութիւնը կը տեսնուի, մանաւանդ ժառանգական ենթակայութիւն ունեցողներու:

Վզի, անութի ու երբեմն ալ մարմնի ուրիշ մասերու խոչերը կը սկսին խոչորնայ, ուռիլ, ու շատ անգամներ թարախոտակիլ ծակծկիլ, ու անվերջանալի կերպով վազել. այս ամենը առանց ցաւի, առանց կարծրութեան և առանց տենդի: Խոչերու այս վիճակին մէջ և կամ ժամանակ մը վերջ յաճախ տեսնուած է որ թոքախտն է որ մէջտեղ կ'ելլէ:

8. Պաղառուրեակ ու հարբուխի նշաններով: Թոքախտի մեծ մասը այս կերպով կը սկսի: Ենթականը կը պատմեն թէ ժամանակէ մ'իվեր հակամէտ են սննդչան պաղառութեամբ անմիջապէս հարբուխի բռնուելու. և թէ վերջի անգամ ունեցած հարբուխին՝ որ կուրծքին իջած էր, որչափ որ ալ դարմանի հասարակ միջոցները գործածած ու սպառած է, բայց այդ հարբուխին ու պա-

զառութեան արդիւնքն եզող հազը չէ անցած, ու այլեւ-
ւրս սկսած է զինքն անհանգիստ ընելու աստիճան սաստ-
կանալ ու ակարացնել:

Թէեւ թոքախտի սկզբնաւորութիւնը զանազան ձե-
ւերու տակ ու հանգամանքներով կը սկսի, բայց հիւան-
դութեան տեւողութիւնն ու վերջաւորութիւնը մասնա-
ւոր փոփոխիչեր ու ընթացք մ'ունի, որ յատկանշական
են ու միշտ ներկայ:

Թոքախտի առաջին շրջանի միջոցին հիւանդներ յա-
ճախ անկողին պառկելու աստիճան տկար չեն զգար ինք-
զինքին, նոյն իսկ կը շարունակեն իրենց արհեստն ու
գործառնութիւնը. թէեւ շարունակ կը հազան կարճ ու
չոր հազ մը, երբեմն ջերմի նման պարբերաբար տենդեր
կ'ունենան, փորժակիսն երթալով կը պակսի, իսկ կեւ-
րած կերակուրին դժուարութեամբ կը մարսեն ու եր-
բեմն ալ կը փսխեն: Օրըստօրէ աւելի տկար և ուժա-
թափ կը զգան, պզտիկ գառիվեր մը, և կամ մի քանի աս-
տիճանով սանդուխ մ'եկելուն շնչաւութեան դժուարու-
թիւն ու սրտի բարխում կ'ունենան, իսկ գիշերները
թեթեւ քրտինք մը:

Այս վիճակն անորոշ ժամանակ մը շարունակելէ վերջ՝
հիւանդն այլեւս խիստ տկար կը զգայ ինքզինքն ու կ'ըլ-
նայ անկողին: Այս յառաջացած տկարութեան հետ հի-
ւանդութեան բոլոր փոփոխիչներն ալ կը սաստկանան:
Սկիզբէն անկարեւոր կարծուած հազը որ կարճ ու չոր
էր, հիմա սաստկացած է՝ նոյն իսկ գիշերներն անհանգիստ
ընելու աստիճան: Սկիզբը հազալով կ'մ բան մը չէր
գար և կ'մ պարզ լորձունքային թուք մը, այժմ սկսած
է հազալով խուխ թքնել, որոնք պզտիկ գնդիկներու
ձեւն ունին, ու եթէ ջուրի մէջ ձգուելու ըլլան, յատակը
կ'իջնան: Ամեն օր տենդ կ'ունենայ, որ կանոնաւոր կեր-
պով կէսօրէ վերջ կը սկսի, երեկոյին կը սաստկանայ ու

մինչեւ առաւօտ կը տուէ. առտուն երբ արթննայ, տեն-
դը անցած կ'ըլլայ, մարմինը քրտնած՝ մանաւանդ վերի
մասը, ու հիւանդը հանգստացած կը զգայ ինքզինք: Ա-
խորժակը բոլորովին կը կորսուի, մարտողութիւնը խիստ
կը դժուարանայ, ու մարմինն ծանրութիւնը օրըստօրէ կը
պակսի: Սրտի բարխումները կ'աւելնան, դժուարա-
շնչութիւնը կը սաստկանայ, ուսերուն, կուրծքին և
կամ կողերուն մէջ երբեմն անորոշ ցաւեր, ու երբեմն ալ
սաստիկ խիթեր կը զգայ:

Թոքախտին երրորդ շրջանը յատկանշող փոփոխիչը՝
հիւանդին խուխին լուծեալ ու թարախային հանգամանք
մ'ստանալն է, որ վարակուած թոքերուն փակէն ու կազ-
մալուծուելէն առաջ կուգայ, իսկ մնացեալ փոփոխիչե-
րն երկրորդ շրջանի մէջ տեսնուածներն են, աւելի սաս-
տիկ ու յառաջած աստիճանի մը մէջ:

Հիւանդին դէմքը յատկանշական է, թուշն ու քուն-
քերը կը փոսանան, այսերը կարմիր վարդագոյն կ'ըլլան
(տենդին հետեւանօք), նիհարութեան պատճառաւ կար-
ծես մատներն աւելի երկնցած, իսկ անոնց ծայրերն աւելի
կլորցած կը տեսնուին: Հիւանդութեան արտագրած թոյնին
ու յառաջ բերած անարիւնութեան պատճառաւ ոտքերը
կ'ուռին ու փորահարութիւն կը սկսի որ չի վերջանար:

Մարմինն այս քայքայուած վիճակին փոխարէն՝ մը-
տային կարողութիւններն իրենց յատկութիւնը կը պա-
հեն, ու այսպէսով է, որ հիւանդը միայն յոյսերով կ'ապ-
ջի ու յոյսերու մէջ կը մեռնի:

Յամբընթաց թոքախտի տեւողութիւնն առնասարակ
մէկէն մինչեւ երեք տարի և կամ աւելի կրնայ երկարիկ՝
հիւանդին տեսած խնամքին ու դարմանին համեմատ: Բայց
կայ նաև սրբնթաց թոքախտը, որուն տեւողութիւնը
շատ աւելի կարճ է ու ցուցուցած փոփոխիչներն բոլոր-
ովին կը տարբերին:

Այս յաճախ առողջ երեւոյթով մարդոց մէջ երբեմն պաղաւութեան հետեւանօք, սաստիկ դողով մը կը սկսի, որուն կը յաջորդէ տենդը որ կրնայ բարձրանալ մինչև 39-40 սաստիճան: Հիւանդը՝ աջ և կամ ձախ կողմն մէջ սաստիկ խիթ մը կը զգայ, որ թէ՛ չնչաւութեան և թէ՛ յաջորդաբար կրկնուող հագի միջոցին անտանելի ցուեր կը պատճառէ: Հիւանդութեան երկրորդ և կամ երրորդ օրը հիւանդը հազարով ժանդագոյն խուխ մը կը հանէ:

Այս պարագային տակ հիւանդին թորատապ (ստիւրճան) մ'ունեցած բլլալը նոյն իսկ մեր փորձառու մամիկները կրնան որոշել, ինչ որ բժշկական քննութիւնն ալ կ'ապացուցանէ, ու սկսելով դարմանը՝ ակնդէտ կը սպասէ եօթը, ինը, և կամ ասանըմեկերորդ օրը, որ հիւանդն ախտաժամն անցնելով՝ տաքութիւնը լծնէ ու ապաքինուի չրջանը սկսի: Այս սպասուած օրերը կուգան ու կ'անցնին, բայց հիւանդը լաւանալու նշաններ չի ցուցներ. ընդհակառակը հազը կը շարունակէ, առատ կը թքնէ, թէև և կը քրանի՝ բայց տենդը կը շարունակէ, կուրծքին ու կողերուն ցուերը երբեմն կը կորսուին, բայց կրկին մէջտեղ կ'ելեն. դժուարաչնչաւութիւնը կ'աւելնայ, նիհարութիւնը կը յաւաջանայ, ուժաթափութիւնը կը սաստկանայ. այսպէս մէկ ամսուան միջոցին յոռաջացած թոքախտաւորի մը վիճակն ստանալով՝ առ առաւելի երկու երեք ամիսներ վերջ մահուամբ կը վերջանայ:

Այս սրնթաց թոքախտի սկզբնաւորութիւնը թոքատապէ և ո՛չ մէկ տարբերութիւն ունենալով՝ բժիշկին պարտականութիւնն է խուխին մանրէաբանական քննութիւնը կատարել, որ իրողութիւնը կը ցուցնէ:

Հիւանդին պարագաները, գրեթէ միշտ, սա սխալ համոզումը կ'ունենան որ եթէ հիւանդութեան սխալած ժամանակ հիւանդ մասին վրայ աղբուկ դրուէր, և կամ բաւականաչափ թուով դրուած բլլար, բնականաբար սար-

ընանը վերելի չի պիտի փոխուէր: Աս սխալ համոզում մ'է, ու շատ անգամ անտեղի զբարատութիւն մը բժիշկներու հասցէին ուղղուած, քանի որ ո՛չ թէ թոքատապին ալ թոքախտի միքրոպն էր որ առաջին օրէն գործի սկըսած էր, միայն թէ թոքատապի ձևին տակ:

ԽՈՉԱԿԻ ՀԻՇԱԽՏԸ

Ինչպէս ըստեւած էր, խոչակի հիւժախտը յաճախ արդէն սկսած թոքքախտի մը վարակումէն յառաջ եկած հիւանդութիւն մ'է, բայց երբեմն ալ նախնական կրնայ ըլլալ:

Խոչակի հիւժախտին առաջին ախտանշիչը ձայնին խըռպտոնալն է, որ հիւանդութեան յառաջանալովը կ'ըլլայ խնդդուկ, իսկ վերջերքը կրնայ բոլորովին մարիլ: Խոչակի այս գրգռուած ու հիւանդոտ վիճակը, կարճ, խուպոտ, ու յաճախ կրկնուող հազի մը տեղի կուտայ, որ գրգռեցուցիչ պատճառներով աւելի կը սաստկանայ, ինչպէս կակծեցուցիչ կերակուրներ, ըմպելիներ, ծուխ, զօրաւոր հոտեր եւ այլն:

Որեւիցէ՝ բան մը կուլ տրուած միջոցին ենթակային զգացած ցաւերը, որ հիւժախտին խոչակին մէջ գոյացուցած վէրքերէն յառաջ կուգան, մեծ դժուարութիւն կուտան, իսկ հիւանդութեան յառաջանալովը՝ բան մ'ուսել եկամ խմելը գրեթէ անկարելի կը դառնայ:

Հիւժախտէ վարակուած խոչակին ախտանշիչին ասոնք ըլլալով՝ ասոնց կ'ընկերանան հիւժախտի կազմուածքային ախտանշիչին, ինչպէս ուժաթափութիւն, նիհարութիւն, ախորժակի պակասութիւն, տենդ, քրտինք եւ այլն:

ԱՂԻՔՆԵՐՈՒ ՀԻՇԱԽՏԸ

Աղիքներու հիւժախտէ վարակումի պատճառը 90% թոքքախտաւորի մը կուլ տուած խուխն է, իսկ 10% այն սնունդներն են, որ կրնան Քօխի մանրէն պարունակել: Ասով կը տեսնուի թէ աղիքներու հիւժախտն արդէն գոյութիւն ունեցող թոքքախտի մը յաջորդող հիւանդութիւն մ'է, որուն ախտանշիչներն ուշադրութեան չեն առնուելիք ու անոնց կարեւորութիւնն չի տրուիր, աւելի ծանր մտահոգութիւն պատճառող թոքքախտի ախտանշիչներուն ներկայութենէն:

Աղիքներու հիւժախտը, փոխաբերաբար երբեմն փորհարութեամբ, երբեմն ալ պնդութեամբ կը սկսի, իսկ հիւանդութեան յառաջանալովը՝ փորհարութիւնը շարունակական կ'ըլլայ ու անվերջանալի: Կղկղանքը առհասարակ գարշահոտ ու լուծեալ հանգամանք մը կ'ունենայ, ու աղիքներու մէջ գոյացած վէրքերէն կրնայ երբեմն աննշան, իսկ երբեմն ժահացու ըլլալու սասիճան արիւնահոտութիւն տեղի ունենալ: Հիւանդը շատ անգամ աղիքներու մէջ ցաւ կը զգայ, որ երբեմն սաստիկ խիթրութեան կրնայ փոխուիլ: Այս վիճակին հետ հիւժախտի ընդհանուր ախտանշիչներն ալ կրնան տեսնուիլ:

ՄՆՆԴԱՄԻՋԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՀԻԾԱԽՏԸ

Այս գործարաններուն մէջ է՛ն կարեւոր ու յաճախ աննուաճն երկկամունքներու և ամորձիքներու հիւժախտն է: Աստուք շատ անգամ երկրորդական, իսկ երբեմն նախնական են:

Երկկամունքներու հիւժախտին է՛ն կարեւոր ու գրեթէ միակ ախտանիշը՝ մէզին պղտորութիւնը, ու եթէ ամանի մէջ հաւաքուի, յատակը չոքած թարախային անմաքրութիւնն է, երբեմն արինախտն:

Այս վիճակը կրնայ երկար շարունակել ու կնթական երեւոյթով առողջ վիճակ մը ունենալ, իսկ հիւանդութիւնը յառաջանալով՝ հիւժախտի կազմուածքային ախտանիշերը կը սկսին երեւիլ:

Հիւժախտէ վարակուած ամորձիքը կը խոչորնայ ու կը կարծրանայ առանց ցաւ պատճառելու: Հիւանդութեան յառաջանալովը՝ այս կարծր ուռեցքին երբեմն տեղերը կը սկսին կակղնալ ու պալարի ձեւն առնել, ու ինքնին ծակելով՝ թարախային հիւթ մը կը վազէ, որ չի հատնիր ու ծակերն ալ չեն գոցուիր:

ԽՈՅԼԵՐՈՒ ՀԻԾԱԽՏԸ ԵՒ ԿԱՍ ԽՈՒԼԱԽՏ

Կազմուածքով վտիտ ու նիհար, ժառանգականութեամբ՝ ենթակայութիւն ունեցող տղայոց մարմնին զանազան կողմերը զանուող խոյլերը՝ մանուաճող վզին ու անութին մէջ գտնուած խոյլերը, կը սկսին ուռիլ ու կարծրանալ առանց ցաւի ու առանց տենդի: Երբ թուով շատ ու բաւական խոչորցած են, աստուք իրարու կը միանան ու մէկ զանգուած կը կազմեն: Երբ հիւանդութիւնը դարման և կամ գործողութիւն չի տեսնէ, ենթակային նիհարութենէն օգուտ քաղելով՝ այս կարծր և ուռեցած խոյլերը կը սկսին կակղնալ, պալարներ շինելով ծակիկիկ, որոնցմէ թարախ կը վազէ:

Խուլխար՝ կա՛մ գոյութիւն ունեցող թաքուն թոքախտի մը արտաքին ազդանիշը, և կա՛մ ապագայ թոքախտի մը յառաջապահն ըլլալով՝ արժանի է լուրջ ուշադրութեան ու հիմնական դարմանի:

ՈՍԿՐԻ ՀԻՒՄԱԽՏԸ

Ինչպէս թորախար երիտասարդներու՝ նոյնպէս ոսկրի հիւժախար մանուկներու համար յաճախ տեսնուած և խիստ կարեւոր հիւանդութիւն մ'է, որ եթէ մահացու չըլլայ, շատ անգամ խեղճ ենթակաները հաշմանդամ վիճակի մը մէջ կը ձգէ, ու երբեմն բոլորովին անյարմար՝ ապագայ կեանքի ծանր լուծը կրելու:

Ոսկրի հիւժախար, առ հասարակ շարժուն յօդուածները կազմող ոսկրներու ծայրէն կը սկսի, որոնց մէջ զիստի 7 ծունկի ու արմուկի ոսկրներն ու ողնայարի սիւնը կազմող ողնոսկրներն էն շատ ենթակայ են հիւժախարի:

Հիւանդութեան սկիզբն ենթական անորոշ ցաւեր կը զգայ վարակուած յօդուածին մէջ ու դժուարութիւն կ'ունենայ գոյն գործածելու համար: Հիւանդութեան յառաջանալովն այս ցաւերը կը սաստկանան, վարակուած ոսկրէն յառաջ եկած թարախային անմաքրութիւնը յօդուածին մէջ հաւաքուելով՝ գոյացուցած ուռեցքն ու ոսկրներուն ծայրերուն փախը, յօդուածին անշարժ մնալուն պատճառ կ'ըլլան: Վերջ ի վերջոյ այս ուռեցքը ծակծկելով՝ թարախային անմաքրութիւնը կը սկսի վազել:

Ողնոսկրներու հիւժախար ասորեր ակտանիչ կը ցուցնէ: Երբ ողնոսկրներէն որեւիցէ մէկուն մէջ հիւժախար սկսած է, ենթական քաղցրով շուտ կը յոգնի ու երկար ժամանակ ոտքի վրայ չի կրնար մնալ, իսկ վերջերը նոյն իսկ նստիլը անկարելի կը դառնայ:

Այս պարագային, եթէ հիւանդին ողնայարին սիւնը որեւիցէ մ. II գիտելու ըլլայ, պիտի տեսնէ թէ հիւանդ մասին ողնոսկր դէպի դուրս ցցուած է, ու հիւանդը կուզ վիճակ մը ստացած:

Թէ՛ յօդուածներու և թէ՛ ողնոսկրի հիւժախարն եթէ անխնամ մնայ ու առանց դարմանի, հիւանդութեան ընթացքին յաճախ թոքերն եւս կը վարակուին, ու եթէ նոյնիսկ չի վարակուին, ոսկրներու փտելով ու թարախոտելով յառաջ եկած նիւարութիւնն ու անարիւնութիւնը կը բաւեն մահացու ըլլալու:

ՎԱՐԱԿՈՒՄԻ ԿԵՐՊԵՐԸ, ՓՈՒԱՆՅՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Չորս միջոցներով մարդ հիւժախտէ կը վարակուի :

Առաջին .— Ծնչառութեան :

Երկրորդ .— Մարտդական գործարաններու :

Երրորդ .— Պատուատուժով :

Չորրորդ .— Վարակում սաղմային շրջանի միջոցին :

Հիւժախտի վարակումն երկու պայմաններ ունի . առաջին , Քօխի մանրէին ներկայութիւնը . երկրորդ , ազատ մուտքի ճամբայ մը մարմինէն ներս , ու այդ մասին ընդունակ գտնուիլը :

Մանրէաբանական հետազոտութեամբ տեսնուած է թէ թոքախտաւորներու խուխը , որ միլիաւններով Քօխի մանրէ կը պարունակէ , ու ցաւալի է ըսել ամեն կողմ կը ցանցնուի , դիւրութեամբ կը չորնայ , կը փոշիանայ , ու թեթեւ հովով մը կը բարձրանայ օդին մէջ , ու այս վիճակին մէջ Քօխի մանրէն կրնայ երկար ժամանակ իր կենսականութիւնը պահել :

Ծնչառութեան գործարանները , սկսելով քթերու ծակերէն մինչեւ թոքերու յետին ցնցուղները՝ բաց ճամբայ մը կը ձեւացնեն , որուն մուտքն ազատ է , միայն ուռնգերուն մէջ զսնուող աղուամազերը ներչնչուած օդին մէջ զսնուած փոշիի էսոչոր կտորները , իսկ թոքերու ցնցուղները պատող հուզաթաղանթը՝ փոշիի մանր ու անտեսանելի մասնիկներն հաւաքելով արտաքսելու պաշտօնըն ունին :

Բայց հակառակ աղուամազերու և հուզաթաղանթի այս պաշտօնին՝ օդին մէջ վխտացող փոշիներ իրենց միքորոպներով՝ ինչպէս վերը յիշուեցաւ , առանց վայրկեան

մ'իսկ դադարի , կառարուած չնչառութեան միջոցով , չըրնան ամենայն դիւրութեամբ մինչեւ թոքերը հասնիլ , որով վարակումի երկու պայմանները խիստ դիւրին են ու հաւանական :

Սակայն թոքացնցուղներու մէջ զսնուած միքրոպներ՝ ինչպէս թոքաապլինն որ յաճախ կը տեսնուի , և կամ թոքախտի միքրոպը , հիւանդութիւն յառաջ չեն կրնար բերիլ , եթէ թոքերու ցնցուղները պատող թաղանթին մէջ բացուածք մը , վէրք մը չլլայ , ուրիշ կրնան մտնել ուղղակի կա՛մ արիւնին և կա՛մ հիւտուածքինմէջ , ու կրկին՝ պէտք է մարմինն ենթակայութիւնն և կամ ընդունակութիւնն ունենայ այդ միքրոպներէն յաղթուելու :

Ա. — Հաստատուած իրողութիւն մ'է թէ հիւժախտի տեսակներուն մէջ 90% թոքախտն է որ կը պատահի , իսկ վարակու մի տեսակներուն մէջ 95% մարդ չնչառութեան միջոցով է որ կը վարակուի , այսինքն օդին մէջ զսնուած միքրոպներէն , և կամ գետնի փոշիէն , և կամ աւելի ճիշդը , թոքախտաւորի մը գետնիը թքած խուխէն :

Անճնասպանութեամբ և կամ արկածով մեռնող մարդոց դիագնոստիկան միջոցին տեսնուած է թէ 30%-40% ըն անցելի մէջ թոքախտի սկզբնաւորութիւնն ունեցած ու ապաքինած են , հաւանական է ենթականեր իրենք եւս անտեղեակ էին իրենց վիճակէն : Իսկ հիւանդանոցներու մէջ տարբեր հիւանդութեամբ մեռնողներու դիագնոստիկան միջոցին 60%ին մէջ թոքախտի նշաններ զանուած են , որոնք ողջութեանը կառարուած քննութիւններով յայտնի եղած չէին :

Այս պարագաներէն կը տեսնուի թէ ո՛րչափ դիւրութեամբ ու անզգալի կերպով չնչառութեան միջոցով վարակում տեղի կ'ունենայ :

Որբանոցներու , անկեղանոցներու , յիմարանոցներու , զօրանոցներու ու բանտերու մէջ թոքախտի ստէպ տես-

նուրիս ու շուտով մեծ ծառայ դանելն եւս կ'ապացուցանէ թէ չնչառութեամբ եղած վարակութեն ինչ մեծ դեր կը խաղայ հիւժախտի համար :

Այս վերոյիշեալ հաստատութիւններուն մէջ, ուր ընդհանրապէս խճողուած կ'ըլլան թուով, ու ստիպուած կ'ըլլան իրարու շատ մօտ ապրել ու ծծել միեւնոյն անմաքուր օդը կրկին ու կրկին, բաղդատմամբ ուրիշ հիւանդութիւններու թոքախտը շատ աւելի յաճախ կը տեսնուի :

Եւ քանի որ թոքախտաւորի մը մօտը գտնուելով իր արտաչնչած օդը ներչնչելն այսպիսի մեծ հաւանականութիւն կուտայ թոքախտէ վարակուելու՝ ուրեմն պէտք է թոքախտաւոր կնոջ մայրը, և կամ փոխադարձաբար թոքախտաւոր այր մարդու մը կինը, է՛ն առաջ թոքախտի բնուի, ինչ որ յաճախ տեսնուած իրողութիւն մ'է, ու շատ անդամներ կը պատահի. միայն ժամանակի խնդիր մ'է, թէեւ իր բացառութիւններն ալ ունի. զոր օրինակ, թոքախտաւոր կնոջ մ'այրը զօրաւոր կազմուածք ու թոքեր ունենալով՝ կնոջ միջոցով իր թոքերուն մէջ առած մանրէներ ժամանակ մը հիւրընկալելէ վերջ առանց վըտանգի, պատահական հաղով մը կ'արտաչնչէ, ու իր երկրորդ կինը ներչնչելով կ'ունենայ թոքախտը : Ասոնք դիպուածներ են թէեւ, բայց ինչ օգուտ որ արդիւնքը՝ ազգի իրականութիւնն է — թոքախտը :

Սա իրողութիւնները յայտնելէ վերջ կարծեմ աւելորդ է ըսել թէ թոքախտաւորի մը թուքը միակ պատճառն է շատ մը թշուառութիւններու, զժբաղդութիւններու, թէ այդ թուքը թոքախտաւորի մը է՛ն վտանգաւոր ու թունալից մասն է :

Տր. Գորնէլը զանազան հիւանդանոցներէ, յիմարանոցներէ, բանարէ, թոքախտաւորներու բնակած սուրներէ, և կամ ասոնց այցելած վայրերէ, փոշիի նմոյշներ

հաւաքելով 80⁰/₀ լի մէջ Քօխի մանրէն գտած է. իսկ այս փոշիի նմոյշները, չնչառութեան միջոցաւ նապաստակներու ներմուծելէ վերջ՝ 40⁰/₀ հիւժախտ ունեցած են :

Կրկին հիւանդանոցներու ու առողջարաններու մէջ աշխատող երեսուն օգնական բժիշկներու, հիւանդապահներու, հիւանդապահուհիներու քթի ծակերը զոցելով բամբակի կտորներով կը ստիպէ զանոնք որ իրենց քթերէն չնչն : Այս բամբակներն երկու օր զորժածելէ վերջ՝ կատարուած մանրէաբանական քննութեամբ, երեսուն նմոյշներուն սասնրհինգին մէջ Քօխի մանրէներ կը գտնէ, որոնք վարակիչ կ'ըլլան նապաստակներու :

Բ. — Վարակում մարտդական գործարաններու միջոցով : Աւսասարակ Քօխի մանրէն առնուած սնունդներու միջոցով է որ մուտ կը դանէ մարտդական խոզովակին մէջ. բայց կայ սլարապայ մը, որ ինքնին խիտ աղտոտ, խիտ այլանկի ու վտառոզ սովորութիւն մ'է : Աւսասարակ թոքախտաւորներ, ու շատ անգամ ամեն անոնք որ թոքերու որեւիցէ հիւանդութիւն մ'ունենալով կը հազան ու կը թքնեն, փոխանակ թքամանի մէջ և կամ յարմար տեղ մը թքնելու՝ կուլ կուտան : Այս աղտոտ սովորութեամբ ստամոքսի մէջ հաւաքուած թուքն՝ ինքնին դժուարամարս, կը խանդարէ մարտդութիւնը, կը կորսնցնէ ախորժակը, ու ազիքներէ անցած միջոցին, որոնք հիւանդութեան հետեւանօք արդէն տկարացած են, զիրութեամբ կը վարակէ զանոնք իր մէջ պարունակած Քօխի մանրէներով : Այս պատճառաւ է որ թոքախտաւորներ միշտ կը զանգատին ստամոքսի խանդարումէ, իսկ հիւանդութեան յառաջացած միջոցին յաճախ կ'ունենան ազիքներու հիւժախտը, որ խեղճ հիւանդին վախճանը կը մօտեցնէ :

Մեր սնունդներու կարեւոր մէկ մասը կազմող եզան, կովու, և կամ ոչխարի միսը, և կամ ուրիշ մասե-

րը՝ ինչպէս լիարդը, թռքերը, երիկամունքները, ուղեղը, իրենց հում և կամ կիսեփ վիճակին մէջ կրնան Քօխի մանրէն պարունակել ու փոխանցել, պայմանաւ որ ասոնք հայթայթող կովն, եղը, և կամ ոչխարը հիւածախ տաւոր եղած ըլլան:

Իսկ ճանճերու միջոցով ճեմիչներէն ու թռքախտաւորի թուքէն՝ բաց տեղեր գտնուած կերակուրներու անմաքրուիլն ու վարակիչ դառնալը թէև հաւանական, բայց խիստ հազուադէպ է:

Փոխանցումի այս կերպը մեծ կարեւորութիւն ունի մանուկներու համար, որոնք կովի կաթով կը սնանին: Ըսուած էր թէ կովերը խիստ հակամէտ ըլլալով հիւծախտի՝ ասոնց հայթայթած կաթն իր մէջ պարունակած Քօխի մանրէներով՝ վարակիչ կը դառնայ, ու կը կարծուի թէ մանուկներու մէջ յաճախ տեսնուած ազիքներու հիւծախտին պատճառն այս է:

Գ. — Փոխանցումի երրորդ կերպը պատուաստումի պատահական արկածներն են:

Երբ մտադործ մը հիւծախտաւոր անասուն մը մորթած ատեն ձեռքը գտնուած դանակով վէրք մը ստանայ, երբ վիրաբոյժներ՝ մարմնի հիւծախտաւոր մէկ մասին վրայ եղած գործողութեան միջոցին միեւնոյն նշարակով, արկածով ինքզինքնին կը վիրաւորեն, կամ բժշկական ու անասնաբուժական աշակերտներ՝ հիւծախտաւոր մարդու մը և կամ անասունի մը դեռ զննութեան միջոցին գործածուած գործիքներով երբ պատահամբ կը վիրաւորուին, և կամ հիւանդապահի ու հիւանդապահուհիներու ձեռքերու վրայ գտնուած խիստ փոքր, նոյն իսկ աննշմարելի վէրքեր երբ անուշադրութեամբ կ'անմաքրուին հիւծախտաւոր հիւանդի մը թարախոտ մէկ վէրքէն, այսպիսի պարագաներու տակ դանակին և նշարակին վրայ, և կամ թարախին մէջ գտնուած Քօխի միքրոպներ

յառաջ եկած և կամ առաջուց գտնուած վէրքի մը վրայ պատուաստուելով՝ կրնայ մարմնին միեւնոյն մասէն՝ և կամ արեան միջոցով, բոլորովին տարբեր տեղ մը հիւծախտը սկսիլ:

Գ. — Վարակում սաղմային շրջանի միջոցին: Նորակազմ սաղմէն այն ատեն կը վարակուի Քօխի մանրէով, երբ ծնողաց մին կամ միւսը ծննդական գործարաններու հիւծախտը կ'ունենայ:

Եթէ ո՛չ սերմին՝ գէթ ձուին մէջ տեսնուած ու պայուցուած է Քօխի մանրէն, իսկ ասկէ աւելի՝ մօր մը հիւանդոտ արգանդէն ու տածիէն (ընկերը) մանրէներ, արեան միջոցով ուղղակի կ'անցնին սաղմին:

Վարակումի այս յիշեալ կերպը շատ հազուադէպ ըլլալով՝ աւելի մեծ կարեւորութիւն ունի այն ենթակայութիւնն, ինչ որ հիւծախտաւոր ծնողներ ժառանգել կուտան իրենց զաւակաց:

ՀԻՄՈՒՏԻ ԴԷՍ ՆԱԽԱԶԳՈՒՇԱԿԱՆ ՄԻՉՈՑՆԵՐ

Աւետարանի տեսակէտով, անգիտակցաբար գործըւած նոյն իսկ մահացու մեղքերը ներկի կը դառան. ուրեմն բարոյական պարտաճանաչութեան տեսակէտով ի՞նչպէս կարելի է դատապարտել այն թոքախտաւորն և կամ հիւժմախտաւորը, որ իր վիճակին անգիտակցաբար կը ցանցնէ ամեն կողմ մահացուցիչ սերմը: Ուստի հիւժմախտի դէմ ըլլալիք նախազգուշութիւններուն մէջ է՛ն մեծ դերը կը կատարէ բժիշկը, ու պարտականութիւններուն է՛ն կարեւորն ու նուիրականը կը ծանրանայ անոր վրայ:

Քաղաքակրթուած ու զարգացած երկիրներու մէջ հաստատուած սովորութիւն մ'է, որ բժիշկը՝ հիւանդը քննելէ վերջ, առանց միջնորդի ուղղակի հիւանդին կ'իմացնէ ու կը բացատրէ իր հիւանդութիւնը, անոր ո՛ր աստիճանի յառաջացած ըլլալը, թ'է իրեն և թ'է ուրիշներու հանդէպ ձեռք առնելիք զգուշութիւնները, ու դարմանի համար պէտք եղած միջոցները, կատարեալ անկեղծութեամբ ու առանց զաղանի կէտ մը թողելու:

Բայց ինդիրը երբ մեր ժողովուրդին կուգայ, հոս պարագան կը տարբերի, քանզի պէտք եղած ողջախոհութիւնն ու զարգացումը չունենալով՝ բժիշկէն ստացած տեղեկութիւնները՝ փոխանակ կատարեալ պաղարիւնութիւնով ու լուրջ տրամաբանութիւնով ընդունելու՝ կ'ամ հիւանդութեան վտանգը չափազանցելով յուսահատութեան կը մատնէ ինքզինք, և կամ բժիշկին ըրած յայտարարութիւններուն և ո՛չ մէկ կարեւորութիւն տալով՝ կը շարունակէ իր առաջուան կեանքն իր գիտցած ապրելակերպով:

Ուրեմն պէ՞տք է որ այս աղետաբեր դրութիւնը շարունակէ:

Եւ ո՛չ մէկ պարագայի տակ:

Եթէ ժողովուրդին է՛ն աւելի զարգացած դասակարգին մասը կազմող բժշկական դասը չի պիտի կրնայ իր սկզբունքները ասկաւ առ տակաւ ժողովուրդի խաւին վրայ գրոշմել, եթէ ներկայ գիտութիւններու յառաջացեալ ու օգտաշատ վիճակը չէ՛ կարող ի շահ իր պատկանած ժողովուրդին գործածել, ուրեմն ի՞նչ կ'արժեն վարժարաններու մէջ կազմուած սկզբունք ու նկարագիր, ի՞նչ օգուտ կ'ունենան համալսարաններու մէջ ստացուած գիտութիւններ, և ո՛րչափ սին պիտի ըլլան այն յոյսերը, որ ժողովուրդ մ'իր զարգացած դասակարգին վրայ կը դնէ:

Իրօք բժիշկը կանխակալ ու կասկածոտ կարծիք մը յայտնելէ պէտք է զգուշանայ, բայց երբ ներկայացած հիւանդի մը վրայ կատարուած մանրազնին քննութիւնէ վերջ՝ լուրջ կասկածներ կ'ունենայ թոքախտի սկզբնաւորութեան մասին, երբ այս կասկածներով յաջորդաբար կատարած մանրէաբանական քննութեամբ կը հաստատէ թոքախտի գոյութիւնը, այդ պարագային գրաւելով հիւանդին վստահութիւնն ու համակրանքը՝ աստիճանաբար ու մեղմ եղանակով մը պէտք է բացատրել իրեն այն վիճակը, որուն մէջ կը գտնուի, և համոզել զինքն որ կատարելապէս ապաքինելի հիւանդութիւն մ'ունի՝ ինչ որ ճշմարտութիւն մ'է, թէ պէտք է ինամքն ու դարմանը ճշգրտորէն ու յարատեւութեամբ կատարել, և թէ իր ու իր սիրելիներուն և պարագաներուն համար ալ պէտք է կարգ մը նախազգուշական միջոցներ նկատի առնել, որմէ կախում ունի իր ապաքինումն ու իր սիրելիներուն առողջութիւնը:

Կ'արժէ շեշտել սա կէտը: Երբ թոքախտով կասկա-

ծելի հիւանդ մը կը գտնուի, իր պարագաները պէտք է անպայման պահանջեն բժիշկէն. որուն պարտականութիւնն է հիւանդի թուքին մանրէտարանական քննութիւնը, եթէ պէտք ըլլայ, յաջորդաբար երեք անգամներ, որով կարգ մ'անտեղի կտակածներ կը փարատին, և կամ թաքուն հիւանդութիւն մ'իր սկզբնաւորութենէն յայտնի կ'ըլլայ, որ խիստ կարեւոր է հիւանդին ասպքինումին համար:

Անցնելով մեր նիւթին՝ տեսնենք թէ ի՞նչ կերպով կարելի է արգիլել այն վարակումները, որոնք շնչառութեան միջոցով կ'ըլլան:

Թոքախտաւորը վտանգաւոր է իր թուքով, իսկ թոքախտաւորին թուքը՝ հիւժախտէ վարակումներու 95⁰/₁₀ ին միակ պատճառն է:

Թոքախտաւորին թուքն ինչպէս ցրուելուն ու ամեն տեղ գտնուելուն մասին զաղափար մը կազմելու համար՝ լաւ է որ թոքախտաւորի մը հետեւինք:

Ենթական մօտ երեսուն տարեկան մէկն է: Ունեցած հարստութեամբ՝ բարձր դասակարգէն է կ'ըսեն. իսկ ունեցած կրթութեան պակասութեամբ, իրեն շնորհուած այս դիրքէն շատ վար կ'իյնայ:

Շնորհիւ իր հարստութեան՝ երիտասարդութեան միջոցին անցուցած գեղիս, շուայտ ու յոգնեցուցիչ կեանքով հարստութեան մէկ մասը, իսկ առողջութեան գրեթէ ամբողջութիւնը կը կորսնցնէ:

Երբ աշխարհիկ կեանք մը վարելու համար այլեւս տկար կը գգայ ինքզինք, կը խորհի ամուսնանալ: Եստ մը հայրեր կ'ուզեն իրենց արջիկը ամուսնութեան տալ՝ քանզի հարուստ է. իսկ շատ մը մայրեր զայն փեսացու կ'երազեն՝ քանզի հարուստ է: Կ'ամուսնանայ, նոյն իսկ երեք զաւակներ ալ կ'ունենայ, բայց իրենց ծնողաց զարմանք պատճառելու չափ տկարակալմ:

Փամանակէ մ'ի վեր ունեցած հազն՝ որ ծխախոտի, ու զգայած տկարութիւնն՝ որ ախորժակի պակասութեան կը վերագրէր, աւելի սաստկացած ըլլալով՝ բժիշկին կը դիմէ, ո՛չ թէ բժշկութեան վրայ պէտք եղածին չափ գաղափար ու հաւատք մ'ունեցած ըլլալուն՝ այլ առ ի սովորութիւն:

Բժիշկն ուշադրութեամբ իր հիւանդը քննելէ վերջ՝ գտած ախտանիշերով կը համոզուի թէ յամրընթաց թոքախտը սկսած է ու բաւական մ'ալ յառաջացած: Երբ հիւանդին պարագաները կ'ուզեն հասկնալ հիւանդութեան հանգամանքը, բժիշկը՝ չի վիրաւորելու համար իր հարուստ հիւանդին արժանապատուութիւնը(?), կը համոզէ զանոնք ըսելով թէ պարզ տկարութիւն մ'է, բան մը չէ, կ'անցնի: Իսկ իր խղճի խայթն ալ սա տրամաբանութեամբ կը հանդատացնէ.— քանի որ հիւանդութեան դեղն ու դարմանը յանձնարարած եմ, այլեւս ինչ պէտք կայ հիւանդութեան մասին խօսիլ, հիւանդին զգացումները վիրաւորել ու պարագաները վրդովիլ:

Հիւանդը՝ բժիշկին յանձնարարութեան համեմատ կը սկսի դեղերն առնել, սննդաբար կերակուրներ ուտել, կարճ պտոյտներ կատարել, միայն երկու ժամ վաճառատունը մնալով՝ օրուան մնացեալ մասը սրճարանները, բարեկամներու վաճառատուները խօսակցութեամբ անցընել, քանզի բժիշկը հանդիստ յանձնարարած էր(?): Թէեւ ծիւղն ալ արգիլուած էր, բայց այդ անկտրելի ըլլալով՝ միայն ծխած սիկառետներու թիւը կը պակսեցնէ:

Հակառակ եղած այս զգուշութիւններուն ու յանձնարարուած այս դեղին ու դարմանին՝ հիւանդին վիճակը փոխանակ բարեօքուելու, օր ըստ օրէ աւելի կը վատթարանայ, ու հիւանդը կարծելով թէ վիճակին այսպէս վատթարանալը առած դեղերուն արդիւնքն է՝ կը դադրեցնէ ամէն դեղ ու կը սկսի իր նախկին ասրելակերպը:

Որչափ որ օր ըստ օրէ ոյժը կը պահպի, կը նիհար-
նայ ու ասորժական ամբողջովին կը կորսուի, բայց հի-
ւանդն ինքզինք կը մխիթարէ՝ ըսելով թէ այլևս հազը
կակոցած է ու ամեն հազարուն կրնայ թուք հանել:

Մեր հիւանդն՝ ինչպէս առհասարակ մարդիկ կ'ընեն,
երբ թքնել պէտք ըլլայ, առանց անպատեհութիւն մը
տեսնելու կը հազայ ու կը թքնէ փողոցը, մանաւանդ փո-
ղոցը գտնուած միջոցին կ'աշխատի մի քիչ աւելի հազալ
ու կուրծքը մաքրել, որ երթալիք տեղը չի նկուրի:

Օրուան մեծ մասը սրճարանները անցնելով՝ հոն գե-
տինը կը թքնէ ու ոտքերովը շփելով սրբած կ'ըլլայ, ինչ
որ շատ պժգալի սովորութիւն մ'է, իսկ օրուան մնացեալ
մասն որ կա՛մ իր վաճառատունը, կա՛մ դրացիներու խա-
նութիւնները, և կա՛մ բարեկամներու վաճառատունները
կ'անցնէ, ճիշդ միեւնոյն անտարբերութեամբ կը թքնէ
գետինը ու կը սրբէ ստքերովը:

Իսկ իր տան մէջ, և կամ այցելութեամբ բարեկամ-
ներու տունը գտնուած միջոցին, եթէ ամառ է, բայց
պատուհանէն դուրս փողոցը, իսկ եթէ ձմեռ է, կրակա-
րանին եզերքը մոխիրին մէջ կը թքնէ (դաւառներու մէջ
այս սղառտ սովորութիւնը կը տեսնուի):

Օր մ'ալ կը սկսի արիւն թքնել: Բարեկամներու թե-
լադրութեամբ կ'որոշէ Պոլիս երթալ ու բժիշկներու զի-
մել:

Ճամբորդութեան միջոցին իջեւանած պանդոկները,
գտնուած սենեակներուն գետինը կը թքնէ. չէ՞ մի որ յա-
ջորդ օրը պիտի մեկնի ու շարունակ հող չի պիտի մնայ(?)
Իսկ երկաթուղիին մէջ՝ պատուհանները գոց ըլլալով, գե-
տինը կը թքնէ (դժբաղդաբար Տաճկաստանի մէջ երկա-
թուղիի պաշտօնականները այս կէտին ուշադրութիւն չեն
դարձներ):

Պոլսոյ մէջ քաւական լաւ կահաւորուած պանդոկ մը

կ'իջեւանի: Գիշերները երբ կը հազայ ու թքնել պէտք
կ'ըլլայ, անկողինէն շատ հեռու գետինը կը թքնէ՝ ան-
շուշտ ինքզինք չաղտոտելու համար, մաքրութեան հա-
մար:

Երեկոնները ժամանցի համար երբ թատրոն և կամ
սինեմա կ'երթայ, հոն երբէք չի քաշուիր գետինը թքնե-
լէ, քանի որ իրեն նման ուրիշներ ալ կ'ընէին ու արգելք
չի կար:

Վերջապէս Պոլիս գտնուած միջոցին, ըլլալ թրամուէլի
մէջ, կամուրջին վրայ, եկեղեցիին բակը, յաճախած սր-
ճարանները, անցած փողոցները կը թքնէ ու կը ցանցը-
նէ ամէն կողմ:

Պոլսոյ բժիշկներէն եւս օգուտ մը չի տեսնելով՝ կը
վերադառնայ հայրենիք: Պոլսոյ մի քիչ յոգնեցուցիչ կեան-
քնն ու ճամբորդութիւնը զինքն աւելի տկարացուցած
ըլլալով՝ կը սախպուի տունը մնալ: Թէեւ Պոլսոյ բժիշկ-
ները հիւանդութեան մասին պէտք եղած տեղեկութիւն-
ները տալով՝ անհրաժեշտ եզոզ նախազգուշտեան միջոց-
ները խօսած էին իրեն, բայց ինքն այսպիսի գէշ ու ա-
մօթալի հիւանդութիւն մը չունենալու վտանգ! պէտք չի
տեսնել թքաման գործածելու, որով երբ թքնել պէտք
ըլլայ, թաշկինակին մէջ կը թքնէ ու կը ծալէ:

Մեք հիւանդը գէշ սովորութիւն ու սնքադաքալա-
րութիւն մ'եւս ունի—հազարու միջոցին չի խորհելով ե-
րեսը մէկ կողմ դարձնել՝ իրեն այցելութեան եկող բարե-
կամներուն ուղղութեամբ ու երեսնուն կը հազայ, որով
հազով դուրս ելած ու աչքով անտեսանելի թուքի մանր
կտորներ կ'երթան ինչպէս զիմացիին հազուստով, ձեռ-
քին, երեսին վրայ, նոյն իսկ բերնին մէջ խօսակցութեան
միջոցին: Հիւանդը բարձր գոտակարգին պատկանելուն՝
շատեր կուգան որպիսութիւնը հարցնելու, ու այսպէս
շատեր իրենց բաժինն առած կը վերադառնան:

Միեւնոյն բանը կ'ընէ նաեւ ժամանցի համար կարգացած վէպերուն՝ մէն մի էջի երեսին շատ մը հազարէ, թքնիչէ ու կարգալէ վերջ կը դարձնէ յաջորդը:

Հիւանդութիւնը վերջին աստիճանին հասած ու հիւանդին վիճակը յուսահատական ըլլալով՝ կլինը միշտ սընարին վերեւ, իսկ դաւանները շատ ժամանակ իրենց ծնողաց մօտ կը մնան:

Այս միջոցին հիւանդին աղիքներն ալ աղբուած ըլլալով միեւնոյն հիւանդութենէն՝ անվերջանալի փորձաբութիւն մը կը սկսի: Անկողինին ու հիւանդին ձերմակեղէնը շուտ աղտոտելուն՝ կլինը կը ստիպուի դանոնք լուացարար կնոջ խրկել (խեղճ լուացարար կլինը, այն ալ պէտք է սպորուստ մը ձարէ): Տանը սպասուհին խիստ դրազած՝ շատ անգամներ հիւանդին կզկզանքը (անմաքրութիւնը) ձեմիչը կը թողու, փոխանակ անմիջապէս թափելու, օդը տաք ըլլալուն շատ մը ձանձեր կը լեցուին այդ անմաքրութեան վրայ, ու յետոյ կ'երթան սեղանատունը գտնուած ու անխնամ մէջտեղ թողուած կերակուրներէն, կամ դրացիին (քանզի ձանձը բնակութեան սահման չունի) նորեփ հացէն, և կամ շուկայէն եկած թարմ պանիրէն եւս ուտելու, ու փոխարէն՝ իրենց ոտքերով բերած անմաքրութիւնն ու իր մէջ պարունակած միքրոպները ցանցնելով այս կերակուրներուն վրայ:

Հիւանդը ջերմեռանդ ըլլալով՝ կը կանչէ տան քահանան ու կը հաղորդուի: Աղախինը ջուր կը բերէ որ քահանան ձեռքերը լուայ՝ ինչպէս կ'ընէր բժիշկը, բայց քահանան կ'առարկէ թէ մեղք ունի ու ամէն տեղ չկրնար լուացուիլ: Կը պատմեն թէ քահանան այդ այցելութենէն վերջ՝ երկրորդ փողոցը գտնուող երիտասարդ, բայց աղքատ հիւանդի մը եւս հաղորդութիւն կուտայ՝ անշուշտ միեւնոյն մասներով:

Հիւանդը կը մեռնի:

Ձերմակեղէնն ու հագուստեղէնն աղքատներու կը ցըրուեն, որ խեղճերը հագնին ու մեռնողին հողուն ողորմիս հանեն: Արժէքաւոր հագուստներն ու անկողինը շուկան կը ծախեն, որ ավան ըլլալուն պանդուխտ երիտասարդներ ծախու կ'առնեն: Բաւական թուով գրքեր եւս կը ծախուին, որոնց մեծ մասը՝ գրքի ու կարգալու սիրահար պատանիներ կը գնեն:

Թէեւ հիւանդը մեռաւ, բայց հիւանդութեան սերմը չի մեռաւ, այլ ընդհակառակը առատ կերպով ցանուեցաւ ամէն կողմ, ու բնականաբար արտադրելիք արդիւնքն ալ նոյնչափ առատ պէտք է ըլլայ:

Երբ թոքախտաւոր մը փողոցը կը թքնէ, ամէն մէկ տան մէջ թքած կ'ըլլայ, քանի որ փողոցը խաղացող տղաք, և կամ փողոցէն անցնող մարդիկ, որոնք այդ թուքերուն վրայ կը կոխուտեն, ներկայ քաղաքավարութեամբ թոյլատրուած են միեւնոյն կօշիկներով մինչև հիւրանոց, մինչև ննջասենակ կրթալ, խնդիր չէ թէ կօշիկին տակը ինչ աստիճան թունալից ու վտանգաւոր աղտոտութիւն մ'ըլլայ՝ պայմանաւ որ կօշիկին երեսը փայլուն ըլլայ ու մաքուր:

Երբ թոքախտաւոր մը՝ սրճարան, ճաշարան, թատրոն, պանդոկի նման հանրային վայրերու գետինը կը թքնէ, այդ տեղերը յաճախող մարդոց բերնին մէջ թքած կ'ըլլայ, քանի որ այսպիսի տեղեր յաճախ աւլուելով՝ բարձրացած փոշին ամեն կողմ կը տարածուի ու ամենուն կողմէ կը չնչուի:

Երբ թոքախտաւոր մը այցելուներու երեսին կը հազայ, անոնց թոքերուն մէջ թքած կ'ըլլայ:

Երբ թոքախտաւորի հագուստեղէնն աղքատներու կը բաժնուի, որ հագնելով մեռնողին հողուն ողորմիս հանեն, եթէ այդ աղքատները զխանային իրենց ապագայ թշուառութիւններու և դժբաղդութիւններու բուն պատ-

ճառը, ո՛չ թէ ողորմիս՝ այլ անէծքներուն է՛ն սոսկալին պիտի կարգային :

Երբ թոքախտաւորի վերաբերեալ իրեղէններ կը ծախուին, գոյացած դրամն ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ ատոնք զընդներու արեան գինը :

Մարդասիրութիւնը կը պահանջէ, առողջաբանութեան ու պատշաճութեան օրէնքներն իսպառ կ'արգելին թոքախտաւորի մը գեալնը թքնելը, ըլլա՛յ փողոցը, ըլլա՛յ ուրիշ տեղեր, քանզի թաց վիճակի մէջ կօշիկներու փակչելով, իսկ չորցած վիճակի մէջ փոշիանալով՝ կարեւրի է ամեն տեղ մուտ գտնէ ու չնչուի ուրիշներէ :

Թոքախտաւորը պէտք չէ նաև իր թաշկինակին մէջ թքնէ, քանզի մաս մը չորնալով, իսկ մաս մ'ալ հազուստներուն քսուելով ու փոշիանալով՝ թոքախտաւորն առաջին անգամ ինքզինք կը վարակէ՝ թոքերուն առողջ մընացած մասերը, իսկ երկրորդ՝ ուրիշները :

Այս նպատակով թէ՛ զրպանի և թէ՛ ննջասննակի մէջ գործածելու համար կափարիչով մասնաւոր թքամաններ շինուած են, որոնց մէջ մաս մը հականեխիչ հեղուկ լեցնելով՝ ինչպէս հազարին մէկ սիւպլիմէ, և կամ հարլուրին հինգ ասիտ ֆէնիք կը գործածուի : Այս թքամաններն և ո՛չ մէկ անպատեհութիւն ունենալով, ընդհակառակը թէ՛ մաքրութեան և թէ՛ պատշաճութեան տեսակետով սքանչելի գործիքներ են :

Թոքախտաւոր մը, է՛ն առաջ իր, և երկրորդ՝ ուրիշներուն առողջութեան համար պէտք չէ որ հանրութեան հաւաքուած վայրերը յաճախէ, ինչպէս սրճարան, թատրոն եւ այլն, քանզի այսպիսի տեղեր առհասարակ գոց ըլլալով՝ պարունակած օդն ալ պէտք եղածին չափ մաքուր չլլար, ընդհակառակը գարշահոտ ու փոշիով լեցուն, որով թոքախտաւորը կը զրկէ իր հիւանդ թոքերը մաքուր օդէն, որ է՛ն առաջին դեղն է, իսկ ուրիշներն

ալ վարակելու վտանգին մէջ կը գտնուին իր հազարով գուրս տուած թուքի անսահմանի ըլլալու չափ մանր կտորներով : Ու ճիշդ միւլենոյն պատճառաւ թոքախտաւորը մէկու մը հետ խօսակցած ու տեսնուած միջոցին պէտք է զգուշանայ իր խօսակցին ուղղութեամբ հազուէ : իսկ այցելուներ պէտք է թոքախտաւորին անկողինէն գտնէ երկու մեթր հեռու նստիլ, քանզի մինչև այդ սահմանը թուքի մանր կտորներ աւելի խիտ են :

Երբ բնամոխք մը դժբախտութիւնը կ'ունենայ իր սնդամներէն մին թոքախտաւոր ունենալու, եթէ նոյն իսկ անձուկ վիճակ մ'ալ ունենայ, պէտք է ամեն զոհողութիւն ընել այդ հիւանդին համար առանձին սենեակ մը յատկացնելու :

Թոքախտաւորը պէտք է իրեն յատուկ ջրի գաւաթը, դանակը, դգալն ու պատառաքաղն ունենայ : Թոքախտաւորին անկողինի ու հագնելու ձեւակեղէնները, մանաւանդ թաշկինակները՝ պէտք է առանձին լուսլ ու երկար ժամանակ ետացնել, քանզի եթէ առողջ մարդոց ձեւակեղէններուն հետ ու սեկաաար կերպով լուացուելու ըլլան, կրնան միւս ձեւակեղէններն եւս անմաքրել միւլենոյն միջրոպներով, ու այսպէս վարակումի պատճառ ըլլալ :

Թոքախտաւորի վերաբերեալ հագուստեղէն, ձեւակեղէն, անկողին, զիրք եւ այլն՝ առանց նախապէս հակա-նեխելու ծախելն և կամ աղբասներու ցրուելը, որ ցաւալի է ըսել հասարակ սովորութիւն մ'է եղած, պարզապէս չաճանկութեամբ և կամ միամիտ ողորմածասիրութեամբ է՛ն սոսկալի մարդսպանութիւնն է որ կը կատարուի—թէև անգիտակցաբար :

Թոքախտաւորի վերաբերեալ հազուստեղէնն ու ձերմակեղէնը լուսլէ ու երկու ժամու չափ ետացնելէ վերջ կարելի է վստահ ըլլալ թէ իր մէջ պարունակած աներեւակայնի թուով մանրէներ ոչնչացած են, միւլենոյն բա-

նրն է նաև անկողինին համար :

Ուրեմն ամեն անոնք որ գործածուած ճերմակեղէն , հագուստեղէն , անկողին եւայլն ծախու կ'առնեն , ամեն բանէ առաջ պէտք է խորհին տարախօխիկ հիւանդութեան մը մասին , ու պէտք եղած զգուշութիւններն ընեն՝ լըւարով , եռացնելով , ու մի քանի օրեր արեւու տակ խողելով :

Իսկ թոքախտաւորի մը կողմէ գործածուած զքերքը , որոնք կարծուածէն շատ աւելի վտանգաւոր են , մաքրելու համար է՛ն կարճ ու կտրուկ միջոցը զանոնք վառուած վառարանի մէջ նետելն է , սրով զրքնրուն հատիւննց պարունակած թշուառութեան հունտերն եւս կ'ոչնչանան :

Թոքախտաւորի մը կողմէ գործածուած մահճակալ , դարակ , աթոռ պէտք է կա՛մ սիւպլիմէի եւ կա՛մ ասիտ ֆէնիքի ջուրով յայտրդարար երկու երեք անգամներ սրբել , ու մի քանի օրեր արեւի ճառագայթներուն տակ թողուլ :

Թոքախտաւորին պառկած սենեակը բնակելի կ'ըլլայ միայն այն ատեն , երբ մահուրնէն վերջ մօտ երկու ամիսներ զիչեր ու ցերեկ պատուհանները բաց կը մնան ու արեւի ճառագայթներուն կ'ենթարկուին երկու ամիսէ վերջ ճերմակ ծեփ մ'ընելով՝ կարելի է բնակիլ : Իսկ այն սենեակներն , որոնք արեւի երես չեն տեսներ , պէտք է աւելի երկար ժամանակ պարապ թողուլ , ու յետոյ դուռն ու պատուհանները լաւ մը գոցելով պէտք է ծծումբ այրել ու ապա ճերմակ ծեփ զարնել :

Մարսողական խողովակին միջոցով եղած վարակումի դէմ ըլլալիք նախազգուշութիւնները : Եթէ թոքախտաւոր մը կ'ողզէ որ ունեցած թոքի հիւանդութեան հատիւններու հիւծախտն ալ չունենայ , ու եթէ կը փափաքի բուժուիլ , պէտք է և ո՛չ մէկ պարազայի տակ հագալով

վեր բերած թուքը կուլ տայ :

Թոքախտաւորի մը ստամոքսին մէջ հաւաքուած թուքն երկու տեսակէաներով թէ՛ վտանգաւոր է և թէ՛ մեծ անպատեհո թիւններ ունի : Առաջին , երբեմն ստամոքսի , բայց զրեթէ միշտ աղիքներու հիւծախտին պատճառն այս կերպ վարակումն է : Երկրորդ , ստամոքսի մէջ հաւաքուած թուքը խիստ դժուարամար լլլալով կը կորսնցնէ ախորժակը , կը խոնգայ է մարսողութիւնը , որուն այնչափ պէտք ունի թոքախտաւորը : Շատ մը բըժիշկներ կը վկայեն թէ թոքախտաւորներ աւելի յաճախ պիտի ապաքինէին , եթէ աւելի լաւ մարսելն և կամ աղիքներու հիւծախտը չունենային : Այսպիսիներ իրենց ազիտութեան ու անխոհեմութեան զոհերն են :

Թոքախտաւորին կղկղանքը պէտք է մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ ընել , առանց ժամանակ կորսնցընելու ուղղակի ձեմիչը թափել , ամանը ափս ֆէնիկի ջուրով լուալ , ու չի թողուլ որ ճանճեր գան ու նստին այդ անմաքրութեան վրայ : Իսկ հիւանդին կղկղանքը թափողը պէտք է ձեռքերը լաւ մը օճառով լուալ , ու ալքրով և օղիով թրջել :

Առողջապահիկ խոհեմութիւն մ'է կեղախորները ճանճերէ ու փոշիէ ազտ պահել : Հում և կամ կիսեփ մը՝ սեղէն չուտելը աւելի նախաանձար է , իր մէջ պարունակած պատահական մակաբոցմներէ ու միքրոպներուն շահտակութիւններէն զերծ մնալու համար :

Ծնողքներ պէտք է ուշադրութիւն ընեն կովուն ատողը ու զօրաւոր եղած ըլլալուն , որուն կաթով պիտի սնուցանեն իրենց մանուկները : Միշտ յանձնարարելի է որ կամ բաճիկ օսեան մէթոսով և կամ իրենց զխոցած կերպով եռացնեն պղտիկին արաւելիք կաթը : Թոքախտաւոր մայր մը թէ՛ իր բարկաւորութեան և թէ՛ մանկան ատողութեան հոտար պէտք չէ իր զաւակը զիւնցնէ :

Պատուաստուածի միջոցով եղած վարակումէ խիստ դիւրին է զգուշանալ: Պարզապէս՝ այն մաադործը, վիրաբոյժն, անասնաբուծը, դիւանաբուժեամբ զբաղող աշակերտներ, հիւանդապահուհիներ, որոնք պատահական վէրքեր կ'ունենան, պէտք է մաքրել ու հակահետիւն հեղուկով մը լուարէ վերջ՝ վէրքին վրայ մի քիչ թէյնթիւր տ'եռա լեցնել:

Ժառանգականութեամբ եղած հիւժախտին դէմ ըլլալիք նախազուշուեթիւններ: Թոքախտաւոր ու ծննդական գործարաններու հիւժախտ ունեցող ծնողներ և ո՛չ մէկ պարագայի տակ պէտք է սերնդագործին, եթէ չեն փախաքիր տեսնել իրենց զաւակները հիւանդկախ, թըշուառ ու դժբախտ՝ որ հարիւրին ութսուն կը պատահի, ու եթէ չեն ուզեր լալ իրենց զաւակաց զազաղին վրայ, որ հարիւրին քառասուն հաւանական է:

Իսկ հիւժախտի ենթակայութիւն ունեցող և կամ հիւժախտաւոր ծնողքներէ սերած սղայոց առողջական վիճակը անհրաժեշտ է ուշադրութեան ու խնամքի առարկայ ընել:

Պէտք է հոգ տանիլ քթի, բերնի ու կոկորդի մաքրութեան ու առողջութեան: Եթէ կուրծքի՝ նոյն իսկ թեթեւ հարբուխ մ'ունենան և կամ ուրիշ պզտիկ հիւանդութիւն մը, պէտք է անմիջական դարմանին դիմել: Պէտք է մանկան բրդեղէն հագցնել ու բացօդեաց տեղեր պտտցնել, փոխանակ սենեակներու մէջ փակելու: Մասնաւոր զգուշութիւն ընելու է կերակուրներուն ու ապրելակերպին: Կերակուրները պարզ բայց աննդարար ու որոշեալ ժամերու մէջ պէտք է արուին: Ժամանցի համար արուած մրդեղէններէ պէտք է զգուշացնել:

Փոքրիկ ենթական ո՛րչափ մեծնայ՝ պէտք է նոյնչափ ֆիզիքական խաղերու ու մարմնամարզի կարեւորութիւն տալ, մանաւանդ թօքերու մարզանքին:

ՀԻԾԱԽՏ ԵՒ ԱՍՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

Թոքախտաւորներու և կամ հիւժախտի ենթակայութիւն ունեցողներու ամուսնութեան հարցը, ո՛րչափ անհատական երջանկութեան՝ նոյնչափ ընկերային բարելաւութեան խնդիր մ'է, ինքնին խիստ կարեւոր:

Որեւիցէ ստարկութիւն չի վերցնելու առաժճան ճըշդըւած իրողութիւն մ'է թէ հիւժախտաւոր ծնողաց սերնդագործութեան սրբիւնքն ուրիշ բան չէ, եթէ ո՛չ՝ պատկանած ցեղին աղետաբեր այլատեսութեան ու վատասերումը, որով հիւժախտաւորներու ամուսնութեան մասին եղած հարցը կը լուծուի ինքնին:

Մօտիկ հետեւեալ մանրամասնութիւնը կուտայ: Հիւժախտաւոր ծնողքներէ սերած հարիւր սղայոց մտաւորապէս երեսունը եօթը իրենց մանուկ հասակին մէջ կըմեռնին անսուաղութենէ, կազմուածքային հարութենէ ու բուն իսկ հիւժախտէ, որ շատ անգամներ չէ՛ կարելի ախտաճանաչումն ընել. իսկ հարիւրին հինգը հիւժախտաւոր կ'ըլլան աւելի յառաջացած սարիքի մէջ:

Իսկ մնացեալները միթէ քաջաոգջ մարդիկ պիտի ըլլան: Անուրանալի ճշմարտութիւն մը չէ՞ թէ արտադրեալն արտադրիչին նմանութիւնը պիտի կրէ՝ մասւորական, բայց ա՛յլ աւելի ֆիզիքական տեսակէտով: Ծառի մը ճիւղերուն երբ մէկ մտքը հիւանդկախ կ'ըլլայ ու չորցած, բնական չէ՞ հետեւցնել թէ ուշ կամ կանուխ, մնացեալ ճիւղերն ևս միեւնոյն բաղդին բազդակից պիտի ըլլան: Ենթադրենք թէ այդ ճիւղերն ապրին երկար ժամանակ. ի՞նչ պիտի ըլլայ որակն այն պտուղներուն, որ այդ կէս կենսունակ ու հիւանդկախ ճիւղերը կ'արտա-

դրեն : — Բնականաբար իրենց նման :

Ուստի ընկերական տեսակէտով հիւժախտաւորներու սերնդագործութիւնն աղետարեր է ցեղի մը առողջ բարգաւաճման :

Եթէ հիւժախտաւոր մը կ'ամուսնանայ որով կարենայ հանգըստաւէտ ընտանեկան բոյն մը կազմել, որուն շատ պէտք ունի, առողջաբար միջավայր մ'ստեղծել, որուն անպայման կը կարօտի, անշահախնդիր ու անկեղծ սիրով սիրող մէկն ունենալ որ հիւանդապահուհիի դերը կատարէ զիչեր ու ցերեկ, որ անհրաժեշտ է, այս պայմաններուն տակ հիւժախտաւորն իրաւունք ունեցած պիտի բլբար միտայն իր անձը նկատի առնելով, բայց թող գիտնայ թէ սա՛ անմեղի մը զոհարերութիւնամբ ու կեանքին գնով պայճանագրուած է՛ն վատ ետասիրութիւնն է, որ մարդն է՛ն վայրի անասունէն աւելի վար կ'իջեցնէ :

Եթէ հիւժախտաւոր մը կ'ամուսնանայ, որ ամենայն դիւրութեամբ ու օրէնքի սահմանի մէջ(?) կարենայ իր սեռային ըզձանքներն ու պէտքերը զոհայնել, այո՛, օրէնքն իրեն իրաւասութիւն կուտայ, բայց թող գիտնայ թէ ամուսնութիւնն իր ամեն պարագաներով այնպիսի մեծ ձեռնարկ մը, ծանր գործառնութիւն մ'է, որ կըրնայ խիստ ծանր կշռել իր զիւրաքել կազմուածքին վրայ : Ողջախոհութիւնն ու հիւժախտաւորի մը անձնական բարեկաւութիւնը կը պահանջեն որ կարելի եղածին չափ ժուժկալ բլբայ :

Եթէ հիւժախտաւոր մը կ'ամուսնանայ, որ կարենայ ընտանիք կազմել, զաւակներ ունենալ, սերունդ յառաջ բերել որ անունը չի կորսուի, բայց թող սա հեռատեսութիւնն ունենայ թէ ծնունդ տուած զաւակներու գըրիթէ կէս թիւն իրենց մանուկ հասակէն պիտի կործնեցընէ, իսկ մնացեալներն իրենց նիհար ու զիւրաքել կազմուածքով, վատառողջ կեանքով ու սերնդագործու-

թեամբ, գերդաստանի մանուկը անմահացնելէ աւելի՛ անշուշտ թշուառութիւններու, անասնելի դժբախտութիւններու յիշատակն է որ պիտի երկարաձգեն իրենց ետես :

Իսկ հիւժախտաւորն ինչ երջանկութիւն կրնայ ըզգալ այն ընտանիքէն, որ կազմած է, ու այն սիրելիներէն որոնցմով չըջապատուած է, երբ զանոնք վարակիլու վրտանգը միշտ աչքին առջեւն է, ու իր վիճակին ամէն մէկ վատթարացման՝ զանոնք աշխարհի մէջ անտէր ու անպաշտպան ձգելով հեռանալու, մեռնելու վախը չէ՛ կարելի մաքէն հեռացնել :

Երբ հիւժախտաւոր երիտասարդի մը չէ՛ կարելի ամուսնանալ, միեւնոյն պարագաներով ու ա՛լ աւելի կարեւոր պատճառներով, ներկի չէ՛ որ հիւժախտաւոր երիտասարդուհի մը ամուսնանայ : Փառանգականութեամբ մօր մը թէ՛ ֆիզիքական և թէ՛ լարոյական յատկութիւններն աւելի որոշ կ'երեւին իր գաւակաց վրայ, քան թէ հօր մը :

Սա լաւ գիտնալու է թէ յղութիւն ու ծննդարեւութիւն՝ հիւժախտաւոր երիտասարդուհի մը համար խիստ վտանգաւոր ճգնաժամեր են, շատ անգամ աղետարեր :

Հիւժախտաւոր երիտասարդուհին գոցելով օրտին դռները սիրոյ առջեւ, հեռացնելով ետասիրութեան ու փառասիրութեան զազափայններն ամուսնութեան գազափարին հետ, բնութենէ չտրհուած ու օժտուած, սիրոյ, անձնուիրութեան ու խանդակաթ գորովի գանձերը, լաւ է որ ինք իրեն յատկացնէ, ու ապրի երազի կեանքը փոխան իրականութեան, որ լեցուն է յուսախաբութիւններով ու դժբախտութիւններով :

Ուրիմն ամեն հիւժախտաւոր, առանց բացառութեան, պէտք չէ՛ ամուսնանալ :

Կան այնպիսի հիւժախտաւորներ, որոնց հիւանդութեան պատմութիւնը կը ցուցնէ թէ առանց ժառանգական ենթակայութեան, առանց ընտանեկան հիւանդութիւն մ'ունենալու, պարզապէս բացառիկ պարագաներու տակ վարակուած են, ենթարկուած ըլլալով թոքախտաւորի երկար ընկերակցութեան, ստիպուած ըլլալով հիւժախտաւորի հետ ապրիլ, ասոնց միտնալով կա՛մ ծանր աշխատանք, ֆիզիքական յոգնութեան, կա՛մ չափազանցըւած հաճոյքներով կենտականութեան սպառում, և կա՛մ թշուառութիւն, զրկանք:

Այսպիսի ենթակայ մը և կամ թոքախտաւոր մը զգալով իր վիճակին ծանրութիւնն, իր առողջութեան քայքայումը՝ լրջօրէն կը սկսի խնամել ինքզինք: Կարճ ժամանակի մէջ կը վերստանայ իր կորսնցուցած ոյժը, ու կը կորսնցնէ հիւանդութեան ախտանիշերը:

Այսպէս, երբ առողջութիւնն իր ընական վիճակը կը ստանայ, երբ ենթական կը վերսկսի իր գործն առանց յոգնութեան, երբ կը մասնակցի ժամանցներու առանց նեղութիւն զգալու, երբ կ'ապրի իր նախկին ապրելակերպով երկու երեք տարիներ առանց առողջական վիճակին՝ նոյն իսկ է՛ն թեթեւ խանգարում մ'ունենալու՝ այսպիսիներն են որ կրնան ամուսնանալ:

ՅԱՄՐԸՆԹԱՅ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՇԱՐՔԻՆ ՄԷՋ ՀԻՒՄԱԽՏԸ Է՛Ն ԲՈՒԺԼԻ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ Է

Հիւժախտի մասին ժողովուրդին մէջ յուսահատութիւն մը կը տիրէ, որ չափազանցութեան հասած է:

Երբ մէկը դժբախտութիւնը կ'ունենայ իր կործարքին տակ թոքախտի սկզբնաւորութիւնն ունենալու և կամ հիւժախտի ուրիշ մէկ տեսակը, թէ՛ իր պարագաներուն և թէ՛ ժողովուրդին կողմէ այդ հիւանդը կը նկատուի անսպասան մահուան դատապարտուած մէկը, ուշ կամ կանուխ:

Ժողովուրդին այս յուսահատութիւնն իր արդարացի պատճառներն ունի:

Մարդկային ցեղին է՛ն մեծ պատուհաններն եղող երեք հիւանդութիւններուն առաջինը հիւժախտն ըլլալով՝ ընդհանրացած ու ճարակած է նաեւ Տաճկաստանի չորս կողմը, շատ աւելի մեծ համեմատութիւններով՝ օդտուրուով ժողովուրդին մէջ տիրող թշուառութենէն, ազիտութենէն, ու ճակատագրային հաւատքէն:

Ճակատագրային հաւատքով ու նախապաշարումներով անած ու մեծցած ընտանիքներու մէջ երբ հիւժախտը մուտ կը գտնէ, այս ընտանիքը կազմող անհամներ մաս մը նախախնամական կարգադրութիւններու գէ՛մ մեղք սեղելով, իսկ ուրիշ մաս մը ակտիւ փոխանցիկ ըլլալն անգիտանալով և կամ հիւանդութեան գէ՛մ ըլլալիք նախազգուշութիւններու վրայ գաղափար չունենալով՝ երբ կը թողուն որ հիւժախտը կատարեալ ազատութեամբ ու զիրութեամբ վարակէ նաեւ ընտանիքին միւս ան-

դամները՝ մանաւանդ տկարները, ինչո՞ւ այդ ընտանիքը ծանր չի տուժէ իր նախապաշարումներուն համար, ու յոռետես չըլլայ հիւժախտի մասին:

Թշուառութեամբ ծնած, գրկանքներով մնած, ֆիզիքական ու մտաւորական չափազանցուած բնութիւններով մեծցած ընտանիքի մը մէջ երբ հիւժախտը մուտ կը գտնէ, երբ այդ ընտանիքը և ո՛չ մէկ կարելի պարագան կ'ունենայ իր ապրելակերպը բարեփոխելու, երբ զուրկ է այն ամեն միջոցներէն, որ աւելցնելով կենսականութիւնը՝ պիտի կրնայ դիմադրել ու պայքարիլ ըստպատանացող ազէտին դէմ, ինչո՞ւ այդ ընտանիքը ծանր չի տուժէ իր վրայ ծանրացող թշուառութեամբ ու յոռետես չըլլայ հիւժախտի մասին:

Տգիտութիւնն իրեն մենաշնորհ, իսկ անտարբերութիւնն իր նկարագրին աչքառու մասը կազմող սննտամը, երբ կը թողու որ կուրծքին տակ ծնունդ առնող թոքախտը յամրաքայլ՝ բայց առանց դադարի իր աւերը գործէ, կը թողու որ օխտը կրծէ, մաշկցնէ, հոտցնէ թոքերը, ու երբ մտադուտ փտանդի մ'ազդանիչերը կ'արթնցնեն զինքն իր անտարբերութենէն, օգնութեան կը կանչէ ամէն բան— դրամ, բժիշկ, բայց միայն ա՛յն պարագային երբ Արարչին վերապահուած է իր ձեռագործը նորոգել: Բայց այսպիսի ժողովուրդ մը ինչո՞ւ ծանր չի տուժէ ու յոռետես չըլլայ հիւժախտի մասին:

Անաւասիկ թէ ի՛նչպէս ժողովուրդը հիւժախտի մասին յոռետես գաղափար մը կազմած է:

Տգիտութեան մեռցուցածը գիտութիւնը կը վերակենդանացնէ:

Քանի որ հիւժախտին փոխանցիկ եղած ըլլալը ճշմարտութիւն մ'է, քանի որ ի՛նչ պարագաներու տակ ու միջոցներով փոխանցուիլը ճանչցուած իրողութիւններ են, ուրեմն այս պարագաներուն դէմ եղած նախազգուշական

միջոցներ, պէտք են որ գո՛հացուցիչ յաջողութիւն մը ցուց տան, ինչ որ կ'ապացուցուի կանոնաւոր ու վստահելի վիճակագրութիւններով:

Թէ՛ Եւրոպայի և թէ՛ Ամերիկայի մէջ կառավարութիւններ նիւթական ամէն զո՛հողութիւններ կ'ընեն, առողջապահական մարմիններ ամեն տեսակ յոգնութիւն յանձն կ'առնեն, անհատական ձեռնարկներ և ո՛չ մէկ ջանք կը խնային ժողովրդին վրայ ծանրացող պատահար թիթեւցնելու, անոր բարելաւութիւնը ապահովելու համար՝ գործադրելով ամեն կարելի նախազգուշական միջոցներ թէ՛ հիւժախտին և թէ՛ միւս տարափոխիկ հիւանդութիւններու դէմ:

Այս ջանքերը յաջողութեամբ պատկուած են:

Եթէ Միացեալ Նահանգներու 1890-1894՝ հինգ տարիներու հիւժախտաւոր ու հիւժախտէ մեռնողներու վիճակագրութիւնը, 1870-1874ի՝ հինգ տարիներու վիճակագրութեան հետ բաղդատուելու ըլլայ, կը ականուրի թէ 40% նուազում մը յառաջ եկած է, և կամ սապէս կարելի է բնել, այս եղած նախազգուշական միջոցներուն շնորհիւ 600000 մարդիկ հիւժախտէ զերծ մնացած են, ու 60000 մարդիկ մահուանէ ազատած:

Մնուշտ այսպիսի արդիւնք մը կ'արժէ ամէն յոգնութիւն:

Ըսուած էր թէ պատահական արկածներով, անձնասպանութեամբ և կամ հիւժախտէ բոլորովին տարբեր հիւանդութեամբ մեռնողներու վրայ կատարուած գիտօգնութեան միջոցին տեսնուած է թէ ասոնց 40%-60% ը անցեալի մէջ հիւժախտը՝ մանաւանդ թոքախտն իր բուկրգնաւորութեան մէջ ունեցած ու ապաքինած են:

Սա պարագան մեզ կը սորվեցնէ թէ հիւժախտը թէև շատ ընդհանրացած ու շատ ալ ձարակիչ, բայց բուժելի հիւանդութիւն մ'է՝ առհասարակ իր առաջին ու երբեմն

իր երկրորդ աստիճանին մէջ: Որով դարձանին առաջին
 ու էն կարեւոր պայմանը՝ հիւանդութիւնն իր սկզբնա-
 ւորութեան միջոցին ճանչնալով, լուրջ ու շարժութեամբ,
 կոտորեալ համբերութեամբ ու յարատեւութեամբ՝ յանձ-
 նարարուած հոգն ու խնամքը շարունակելու մէջ կը կա-
 յանայ:

Ահաւասիկ թէ գիտութիւնն ինչ կ'ըսէ. «Հիւժախտէ
 մի՛ վախնաք, պայմանաւ որ պէտք եղած զգուշութիւն-
 ներն ընէք զերծ մնալու համար, ու եթէ հիւժախտէ վա-
 բակուելիք, մի՛ սոսկաք ու մի՛ յուսահատիք, քանզի բու-
 ժելի էք, պայմանաւ որ իր սկզբնաւորութիւնէն պայքա-
 րիք անոր դէմ պէտք եղած դարմանութիւնն ու խնամքով»:

ՀԻՒՍԱՒՏԱԻՈՐՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԻԿ

ՆՕԹԵՐ

Հիւժախտաւորին զեղարանն իր խոհանոցն է, բնա-
 կութեան տեղն՝ ազատ ու մաքուր օդը, խիստ գործը՝ հան-
 զիստ:

Կլիմայ.— Մասնաւոր տեղերու կլիման թէև առ-
 ւելութիւններ կրնայ ունենալ թոքախտաւորի մը աւելի
 շուտ բուժուելուն համար, բայց այս պարագան պէտք չէ
 չտրուազանցել, քանզի գիտնալու է թէ թոքախտաւորը
 կրնայ ինքզինք դարձանել, խնդիր չէ ուր որ ալ գտնու-
 ւելու ըլլայ: Միայն թէ թոքախտաւորները ջանալու են որ
 բարեխառն կլիմայի մը տակ ապրին, ուր ձմեռները խիստ
 չին ու ամառներն ալ ո՛չ շատ տաք: Թոքախտաւորները
 զգուշանալու են խիստ կլիմաներէ, ուր սաստիկ հովեր,
 մշուշ, խոնաւութիւն, հեղձուցիչ օդ պահատ չեն:

Բնակութիւն.— Եթէ թոքախտաւորի մը գործն ու
 պարագաները չեն ստիպել զինք որ քաղաքի մէջ ապրի,
 պէտք է նախընտրէ դաշտային ու գիւղային բնակութիւ-
 նը, ուր օդը բազմապատիւ քաղաքներու օդին՝ անհա-
 մեմատ կերպով մաքուր, թարմ ու առողջարար է:

Իսկ եթէ ստիպուած է քաղաքի մէջ ապրիլ, աւելի
 լաւ է քաղաքին եզերքն առանձնացած ու պարտէզներով
 շրջապատուած առն մ'ունենայ, քան թէ քաղաքին կեդ-
 րոնը խճողուած թաղերու մէջ:

Տուն.— Երբ ընտանիքի մը մէջ թոքախտաւոր մը կը
 գտնուի, թէ՛ հիւանդին առողջութեան և թէ՛ մնացեալնե-
 րուն բարեխառնութեանը համար, անհրաժեշտ է որ առան-

ձին սենեակ մ'ունենայ . եթէ նոյն խակ անծուկ վիճակ մը ունենան , պէտք է ամէն զոհողութիւն յանձն առնեն այդ սենեակին համար , քոնդի շատ խնայողական է : Նախընտրելի է որ թոքախտաւորին սենեակը տան է՛ն վերի յարկն ըլլայ , որուն պատուհանները շատ ըլլալով հանդերձ՝ հիւսիսային սաստիկ հովերու ենթակայ ըլլալու չեն :

Թոքախտաւորին սենեակը պէտք է անպայման արեւի ճառագայթներուն ենթարկուած ըլլայ , ու արեւն ո՛րչափ երկար ժամանակ մնայ՝ ա՛յնչափ լաւ է , քանզի արեւն է՛ն զօրաւոր միջոցն է Քօխի մանրէները սպաննելու ու արեւին ազդեցութիւնը հիւանդին առողջութեան վրայ անուրանալի է :

Սենեակին պատուհանները.— Թոքախտաւորին սենեակին պատուհանները պէտք է բաց մնան գիշեր ու ցիւրեկ ամբողջ ամառը , գարնան ու աշնան մեծ մասը , խակ ձրմուռները միայն սաստիկ հովերու , մշուշոտ օդերու ու խոնաւ օրերու միջոցին պէտք է պատուհանները դոցել :

Սենեակին պարուհակութիւնը.— Թոքախտաւորին սենեակը մահճակալ , անկողին ու անհրաժեշտ եզոզ կահկարասիքէ աւելի բան պէտք չէ գտնուի , մանաւանդ պէտք չէ գտնուի այնպիսի բան մը , որ չէ կարելի սրբել ու լուսլ : Պատուհաններու՝ մանաւանդ անկողինի վարդերները վնասակար զարդեղէններ են :

Հիւանդին անկողինը.— Հիւանդին անկողինը պէտք է մահճակալի վրայ ըլլայ՝ փոփոխանակ գետինը փոփոխուի : խակ մահճակալը սենեակին մէկ անկիւնը ըլլալէ աւելի լաւ է մէջտեղը ըլլալը , պայմանաւ որ օդի հոսանքի ենթակայ չըլլայ :

Նախընտրելի է որ անկողինը բրդեղէն ըլլայ , խակ փոփոխանակ ծանր ու հաստ վերմակներու լաւ է բրդեղէն ֆանելաներ գործածել , որ աւելի լաւ կը ծածկին ու աւելի լաւ կը տաքնեն :

Թքամանը՝ հիւանդին սենեակին ու իր առողջութեան է՛ն կարեւոր պէտքն է :

Սենեակին մաքրութիւնը.— Հիւանդին սենեակն աւելի չէ որ փոշի չկէ . քանզի այդ փոշին , ո՛րչափ վրտան լաւոր ուրիշներուն՝ նո՛յնչափ ալ վնասակար է հիւանդին . որով կա՛մ սիւսլիմէի (հազարին մէկ) և կա՛մ ասիաֆէնիքի (հարիւրին հինգ) ջրով թրջուած լաթով պէտք է սրբել սենեակին գետինը , ու այն ամեն ակզերն ուր փոշի կրնայ հաւաքուիլ :

Հիւանդին թքամանն ամէն օր , խակ իրեն յատուկ եզոզ պատառաքաղ , դգալ ու ջուրի գաւաթ՝ գոնէ երկու օրն անգամ մը պէտք է եռացնել : Միզամանն ամեն օր կա՛մ սիւսլիմէի և կա՛մ ասիաֆէնիքի ջուրով պէտք է լուսլ :

Թոքախտաւորներու և ենթախայութիւն ունեցողներուն արտնշակարգը.— Այսպիսիներու ազրեկակերպը պէտք է խաղաղ ու կանոնաւոր ըլլայ : Ծայրայեղութիւններէ ու ամեն տեսակ յոգնութիւններէ պէտք է զզուչանայ : Մարդոց երջանկութեան ու առողջութեան միակ գաղտնիքը չափաւորութեան մէջ է— չափաւոր՝ սեղանի գլուխը , չափաւոր՝ ֆիզիքական ու մտաւորական աշխատութիւններու մէջ , չափաւոր՝ հաճոյքներու մէջ , ու խիստ չափաւոր՝ սիրոյ մէջ :

Թոքախտաւորն և կամ պարզապէս ենթախայութիւն ունեցողը պէտք է հեռու մնայ յոգնեցուցիչ ժամանցներէ , մտնայ ջղազրդիտ երեկոյթները , չի յաճախէ սրբաճարան , թատրոն և ո՛չ ալ հաճոյքի վայրեր , այլ քաշուելով իր խցիկը՝ պէտք է բաւականանայ իր միջավայրով :

Լաւ է որ որոշ ժամեր ունենայ քնանալու ու արթննալու համար , ու պէտք է լաւ քնանայ և երկար : Գիշերային ամեն ատակ աշխատանք չափազանցուած յոգնութիւն մ'է մարմինն համար , քանզի քնութիւնը գիշե-

բային ժամերը հանդիստի համար որոշած է, որով մարմինը պէտք չէ զրկել իր բնական հանգստութենէն:

Գործերակերպը.— Եթէ ենթական հարուստ մէկն է, խնդիրը կը դիւրանայ ինքնին, լաւ է որ չի գործէ և կամ թեթեւ աշխատանք մ'ունենայ պարզապէս ժամանցի համար:

Եթէ միջին դասակարգի մէկն է, լաւ է որ գոհանայ թեթեւ աշխատանքով և կամ պարզ արհեստով մը, որ պիտի կրնայ իր ապրուստն ապահովել բաւականաչափ: Հարստութիւն դիզելու փափաքէն, աշխարհիկ կեանքի մը պէտքերը ապահովելու տենչանքէն խողառ հրաժարելու է, քանզի ինք այդ յոգնեցուցիչ ու մաշեցնող պայքարը մղելու յարմար մէկը չէ: Գոհանալ իր ունեցածովը՝ իր առողջութեան ու բարելաւութեան միակ միջոցն է:

Իսկ եթէ ենթական օրուան աշխատանքով օրտապահ կը ճարող մէկն է, այո՛, պէտք է շարունակէ իր գործը, պայմանաւ որ ամեն նախապատուութիւն տայ ու ամեն ձեռք թափէ բաց օդի աշխատանք մ'ըլլալու, քան թէ քաղաքի՝ մանաւանդ գործարաններու:

Ներկայ քաղաքակրթութեան բազմատեսակ սրտանջները գոհացնելու համար եղած չափազանցուած գործունէութիւնն, որ առհասարակ մարդոց առողջական վիճակին կարողութենէն շատ աւելին կը պահանջէ, մարդիկ՝ մանաւանդ մեր ենթակաները, եթէ համակերպիլ ուղեն ջղախնութեան աստիճանին հասած այս գործունէութեան, իրենց դիւրաթեք կազմուածքն ու առողջութիւնը պարզապէս պիտի ճզմուի քաղաքակրթութեան այս անսակի բեռին տակ:

Սնունդը.— Ինչպէս ամեն մարդ, նոյնպէս թոքախտաւորն և կամ ենթակայութիւն ունեցողը մասնաւոր ժամեր ունենալու է ճաշելու համար, պէտք է կամայ ուտել, լաւ ծամիլ ու ամեն տեսակէ ուտել:

Հիւժախտաւորին դեղարանն իր խոհանոցն է, որով իր փրկութեան ծառայող ստամբքը պէտք չէ չարաչար գործածել ու յոգնեցնել միատեսակ կերակուրներով, ինչպէս զուս մսեղէնով և կամ զուս կաթեղէնով:

Ամեն տեսակ բանջարեղէն, միան իր տեսակներով, կաթն իր արտադրութիւններով, ձկնեղէն, ուղիղ, հաւկիթ, անուշեղէն, լաւ հասունցած և կամ եփուած պրատուրներ— ստոնք ամենն ալ լաւ են:

Ուտելու է որեւիցէ բան որ արտադրուած կը գոհացնէ, ու իր մարտոգութեան կը յարմարի՝ պայմանաւ որ անուշ պարունակէ:

Ոգեղից ըմպելիներ.— Ոգեղից ըմպելիներու ջղային գրութեան վրայ ունեցած զրգուիչ ազդեցութիւնը, ստամբքը խանգարելով պատճառած դժուարամարտութիւնը, որտեղ ատած սաստիկ բաշխուումները՝ ա՛յո՛, այս անպատեհութիւններու պատճառաւ լաւ է որ ոգեղից ըմպելիներ չի գործածուին: Կերակուրներու ժամանակ առնուած ջրախառն մի քիչ գինին զէչ ազդեցութիւն մը չունենալով՝ կրնայ օգտակարութիւն մ'ունենայ. բայց յստակ, պաղ ու մաքուր ափի ջուրն է՛ն պատուական ըմպելին է, որ պէտք է նախամեծար համարուի:

Ծիխը.— Խոչակի հիւժախտ ունեցողներ, թոքախտաւորներ և կամ ենթակայութիւն ունեցողներ ծիխու չեն:

Հանդերձեղէն.— Ամառ եղանակին լաւ է թեթեւ հագնուած ըլլալ. բամբակեղէնէ աւելի բարակ բրդեղէն չապիկներ նախամեծար են:

Չմեռ եղանակին պէտք է տաք պահուելու չափ հագնուած ըլլալ. բայց այս պատրուակով պէտք չէ չապիկները կրկնապատկել, քանզի հիւանդ մարմինն առատ ջրատինքը ծծելով ու պահելով իրենց մէջ՝ մարմինը խոնաւութեան մէջ կը մնայ ու աւելի տկարանալու պատճառ կ'ըլլայ: Այս խոնաւութենէն յառաջ եկած գարշահոտութիւն-

նը՝ թէ՛ զգուելի է և թէ՛ հակառողջական :

Ուրբերը պաշտպանելով պաղէ ու խոնարհութեն պէտք է մաքուր, չոր ու տաք պահել ու հաստատու կօշիկներ դործածել : Ուրբերէն է որ մարդ զլիսու հարբուխ կ'ունենայ :

Մարմինին մաքրութիւնը. — Օրը մի քանի անգամներ՝ մանաւանդ կերակուրներէ առաջ ու վերջ՝ ակունները խոզանակով մաքրել, ու բերանը կա՛մ ասիտ սլորիքի ջուրով և կա՛մ հասարակ մաքուր ջուրով լուալ : Փառած ակուններ ու կոկորդի որեւիցէ անհասնդատութիւն պէտք է լաւ դարմանուին :

Յանձնարարելի է որ այլ մարդիկ օձիկուին (այս հիւանդութեան մէջ մօրուքը մարմնին է՛ն աղտոտ մասը կըրնայ սեպուրի) քանզի այսպէսով երեսի մաքրութիւնը խիստ դիւրացած կրնայ ըլլալ, իսկ պիտի որ պէտք է ծառած լուալ ու մաքրել :

Ամեն կերակուրէ առաջ պէտք է ձեռքերը լուալ :

Մարմնին մորթը պէտք է մաքուր պահել : Ամեն ատու, առաջին անգամ պաղ ջրով թրջուած անձեռնոցով մարմնի մորթը թրջել, ու յետոյ չոր անձեռնոցով լաւ մը շփել — սա թէ՛ մորթին մաքրութեան կը ծառայէ և թէ՛ մարմնին կազդուրուելուն ու պաղէ շուտով չազդուելուն :

Կշիռ. — Ան որ կ'ուզէ իր առողջութեան լաւ խնամք տանիլ ու իր վիճակը մօտէն հսկել, պէտք է շարաթիւ անգամ մը առտունէքը միեւնոյն հազուստով կշռուիլ ու արդիւնքը թուղթի վրայ նշանակել : Այսպէսով իր առողջութեան աստիճանն իր աչքին առջև կ'ունենայ :

Մարզակներ. — Թոքախտի ենթակայութիւն ունեցողներու համար յանձնարարելի է չափաւոր մարմնամարզը : Ոլիմպական և այլ տեսակ մարզանքներ դժուար ու յոգնեցուցիչ ըլլալով՝ յանձնարարելի է միայն Շուէտական մարմնամարզը, որ պէտք է ենթական իր սենեակ-

մէջ կատարէ բաց պատուհաններով ու առաւօտեան ուր օդով :

Շնչատութիւնը մարմնին է՛ն կարեւոր դործունէսուններէն մին է : Մարդ կարելի է առանց հացի ուրի օրերով ապրիլ, բայց առանց շնչելու չէ կարելի հինգ վայրկեան մնալ :

Մարդ ներշնչելով՝ իր թոքերը մաքուր օդով կը լինէ, որ սննդամեղա է արիւնին մաքրուելուն. իսկ արտաշնչելով դուրս կուտայ արիւնէն զատուած անմաքուելուն ու թունաւոր կաղերը : Մարդ առհասարակ մէկ սրկեանի մէջ տասնըվեցէն մինչև տասնութ անգամ շնչէ : Թոքերու մարզանքի միջոցին պահելով շնչատութեան այս համեմատական թիւը՝ պէտք է կարծքի յժուակութեամբ կարելի եղած ընդարձակութիւնը տալ :

Թոքերու մարզանքն երկու կերպով կարելի է :

Առաջին. — Ուղիւ կայնելով թեւերը կախուած ու մէկ եղածին չափ դէպի դուրս դարձուած, որով օդը դէպի առաջ կ'հասնայ ցոյուիլ, այս վիճակին մէջ րկեանը տասնութ անգամ խորունկ ներշնչութիւններ ու աւեր արտաշնչութիւններ կատարել :

Երկրորդ. — Ուղիւ դիւրի մէջ, երկու թեւերն աստիճանաբար բարձրացնել մինչև հորիզոնական դիրքը. այս վիճակին մէջ կարելի եղածին չափ դէպի ետեւ տանել ու ներշնչել : յետոյ յանկարծ թեւերը ձգելով՝ կողերը ընկ, որ թոքերու մէջ գտնուած օդը կարելի եղածին սի դուրս ելլէ :

Այս մարզանքները առտու երեկոյ կատարելու է, բացարձակ միայն վայրկեանի մը տեւողութեամբ, իսկ վերջը կարելի մինչև հինգ վայրկեան :

Այս մարզանքները յանձնարարելի են մանաւանդ անց, որոնք նստակ հեանք մ'ունին :

Հագ. — Ինչպէս մարդ մարզանքով կրնայ իր շնչատ-

ուրթեան կերպը բարեխօսել՝ նոյնպէս վարժութեան
կարելի է որ հիւանդն իր չոր հազը զգալապէս նուազ
ցնէ, որ անսովի յոգնութեան՝ նոյն իսկ փախելու կրող
պատճառ ըլլալ : Աս կարելի է պարզապէս կերակուրան
րէ վերջ կատարեալ լուրթեամբ մարմինը հանգիստ
ճակի մէջ պահելով :

Տեւոյ.— Եթէ հիւանդը սկսած է կէսօրներէ վերջ
տենդ ունենալ, պէտք է իր ամբողջ գործը ձգելով մար-
մինը կատարեալապէս հանգիստ պահէ՝ պառկելով անբո-
ղինի մէջ կանակի վրայ, և կամ երկայն աթոռի մը վրայ
ու կանչէ իր բժիշկը :

Արիւն քֆնել.— Եթէ պատահի որ հիւանդն ալիւն
թքնէ, պէտք չէ վախնալ ու շուարիլ, այլ անմիջապէս
անկողինի մէջ կանակի վրայ պառկելով կատարեալ լուր-
թիւն պահելու, ու բժիշկը կանչուելէ : Մինչև բժիշկին
գալը, եթէ կարելի է, մտնաթի մէջ ծրարուած սառ գոյն
կուրծքին վրայ, ու պազած կաթ տալ իբր սնունդ :

3123

2013

«Ազգային գրադարան»

NL0074836

